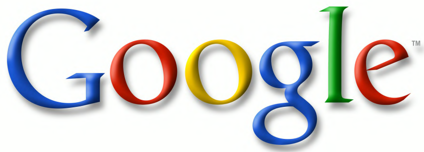

Norway

MIKAEL H. LIE

LENSPRINCIPET I NORDEN

MIKAEL H. LIE

LENSPRINCIPET I NORDEN

UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF DET FINNESKE LEGAT,
KJØBENHAVN, OG DEN STANGSKE STIFTELSE, KRISTIANIA

KRISTIANIA
DET MALLINGSKE BOGTRYKKERI
1907

MAY 2 1925

INDHOLD.

«Len» og «lensmænd» er i tidens løb og i de forskjellige lande benyttet om institutioner og mænd, hvis retlige karakter afviger saa betydelig fra hinanden, at de ofte synes at have blot navnet tilfælles. Næsten paa hver side af middelalderens historie tales om len og forlening. Man møder disse benævnelser i franske, tyske og engelske retskilder, i de nordiske sagaer og diplomsamlinger [1]).

Kan de mange forskjellige lensmænd bringes ind under den samme retlige karakteristik? Kan der paavises enhed i mangfoldigheden?

Ved hjælp af det store materiale, de senere tiders forskninger har draget frem, synes det muligt saa nogenlunde at forfølge det lensretlige princips udvikling ned gjennem middelalderen. Man kan skjelne to i hovedlinierne skarpt adskilte lenssystemer: Det almindelige europæiske som særlig udformes i Frankrige og i Tyskland, og det nordiske. Inden enhver af disse to grundtyper kan atter vigtige varianter paavises; ligheden er dog her den alt overveiende.

Paa den anden side er der ogsaa slegtskab i øiemed som indhold mellem de to systemer. Det nordiske lensvæsen er et eiendommeligt udslag af det hos sydgermanerne udviklede lensprincip. Særlige forhold i Norden omformer det, saa man efter min mening er berettiget til at tale om et særegent

[1]) Se herom Ebbe Hertzberg: Lén og Veizla i Norges Sagatid.

nordisk lensvæsen, paa vigtige og afgjørende punkter forskjelligt fra det almeneuropæiske.

§ I. Lensvæsenet i Frankerriget.

Lensvæsenets oprindelse har i fremtrædende grad beskjæftiget det 19de aarh.'s videnskabelige verden. Der har hersket stor uenighed om tidspunktet, om de drivende kræfter og om de elementer, hvoraf lensvæsenet er dannet. Man har fæstet sig snart ved den ene og snart ved den anden af lensforholdets to hovedsider: tjenesteforholdet til lensherren og lensmandens stilling som lensbesidder, hans forhold til lenet og dettes indvaanere. Den første opfatning gaar ud fra den vasallitet, som forbinder lensherren og hans mænd og understreger den personlige side i lensvæsenet. Den anden søger dets oprindelse i beneficiet og lægger vegten paa lensvæsenets tinglige side.

Der er almindelig enighed om, at lensvæsenet opkommer i det sydvestlige Frankrige, og at det har sine rødder i germanske og romerske institutioner. Videre er der nogenlunde samstemmighed om, at der først i det 9de og 10de aarh. kan tales om fuldt udviklet lensvæsen, at de elementer, hvoraf lensstaten dannes er: vasallitet, beneficium, immunitet og den godsherrelige myndighed, som grundeieren har over sine undergivne. Det er især de to første faktorer, som ifølge den gjængse opfatning spiller den afgjørende rolle. Brunner siger, at «det staar fast som sikkert resultat af den videnskabelige forskning, at lensvæsenet er fremgaaet af en sammensmeltning af de to saa forskjellige retsinstituter — beneficialvæsenet og vasalliteten.» [1]).

Jeg skal i korte træk gjøre rede for denne opfatnings hovedpunkter.

Ved vasal (gasinde) forstaar man i frankisk ret oprinde-

---

[1]) Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte, II, 243; Stubbs: The Constitutional History of England, I, 152, 250—57; Sidgwick: The Development of European Polity, 202—14.

lig en person, der tilhører den ufrie stand, bor i sin herres hus og yder ham forskjellige tjenester. Foruden kongen har ogsaa geistlige og verdslige stormænd vasaller. Paa grund af det personlige tjenesteforhold til herren danner vasallerne en egen høiere klasse af ufrie. Under de senere merovinger tiltager aristokratiets magt; kongedømmets anseelse øges betydelig af de første Karolinger. Herved hæves ogsaa vasalforholdet. Snart anser frie mænd det ikke under sin værdighed at indtræde i dette. Kongen giver sine vasaller krongods omkring i riget dels til brug og dels endog til eie. Der bliver to slags vasaller; de, der tjener ved kongens hof, og de, som bor rundt i landet paa de kongelige gaarde. Samtidig bliver tjenesteforholdet i udpræget grad af militær karakter. Brunner antager, at man har søgt tilknytning i det oldgermanske følgevæsen, og at vasalforholdet paa sæt og vis kan ansees som en videre udvikling af dette. Ligesom følgets første pligt er at yde krigstjeneste og altid være rede paa kongens bud, mod at denne tager dets medlemmer i sin særlige beskyttelse, saaledes bliver vasalforholdet et gjensidigt militært beskyttelses- og tjenesteforhold. Og, ligesom tidligere antrustionerne, der oprindelig gjorde tjeneste i kongens gaard, har udbredt sig over det hele land, hvor de sidder som mægtige grundeiere og forvaltere af krongods, foregaar der i løbet af det 8de aarhundrede en lignende lagvis afleiring inden vasalforholdet, uden at det personlige tjenesteforhold til herren derfor ophører. Hvad der imidlertid end mere bidrager til at udvikle dette i militær retning, er den samtidige forandring i krigsførslen. For at modstaa arabernes anfald maa kongen anvende beredne krigere, og lidt efter lidt bliver rytteriet hærens vigtigste bestandel. Det er da en nærliggende udvei at benytte vasallerne, som allerede tidligere er forpligtede til at kjæmpe paa kongens bud.

Herved skifter det hele væsen karakter. Fra et privatretligt tjenesteforhold i kongens gaard til et offentligretligt; dets tyngdepunkt ligger nu i de særegne militære tjeneste- og troskabspligter fra vasallens side, forpligtelse til beskyttelse, underhold og udrustning fra herrens. Det indgaaes paa livs-

tid og er uopsigeligt; det kan blot løses som følge af grove brud paa de pligter, parterne skylder hinanden. Det er dette eiendommelige og intime forhold, som betegnes ved vasallitet.

Forholdet stiftes ved en høitidelig formalakt, kommendation. Vasallen forpligter sig — under en særlig troskabsed og ved at lægge sine foldede hænder i sin herres, — til at tjene denne. Herrens tilslutning meddeles ved overrækkelse af en gave, som oftest hest og vaaben.

Den anden hovedfaktor er, som nævnt beneficialvæsenet. De første merovingerkonger har ved store erobringer samlet betydelige mængder krongods. Dette bestyres delvis direkte for den kongelige kasse ved domestici, under kontrol af greverne og af en særlig domesticus ved hoffet. En stor del af krongodset bliver imidlertid overladt kirken og verdslige stormænd til brug og underhold. Med kirkens og aristokratiets stigende indflydelse bliver deres ret over disse eiendomme i den senere merovingertid mere betrygget og ubetinget. I samme retning virker ogsaa romerretlige forestillinger om de keiserlige beneficier.

Karl Martel og hans nærmeste efterfølgere forgriber sig i stor udstrækning paa kirkens gods og overdrager dette til sine vasaller mod løfte om ryttertjeneste. Oprindelig benævnes saadan overdragelse precarium. Den giver blot en meget indskrænket personlig nyttesret, ofte med pligt til at yde afgifter til kirken.

Disse brugsforholds anvendelse i militært øiemed og tilknytning til vasalforholdet giver dem imidlertid lidt efter lidt et nyt indhold. Man begynder at skjelne mellem de egentlige precarier og beneficier. Medens de første beholder sin privatretlige karakter, er fæstegods med afgiftspligt og uden vasallitet, tilhører beneficierne den offentlige ret. De er afgiftsfrie og tillægger beneficiaren store rettigheder, men forpligter ham paa den anden side til tjeneste til hest. Da vasallitet begrunder et livsvarigt forhold, bliver hans ret over godset snart ligesaa ubetinget.

Derimod holder den opfatning sig længe, at eiendommen maa falde tilbage til herren ved dennes eller vasallens død.

Dette synes ogsaa at stemme bedst med vasalforholdets personlige karakter. Under indflydelse af de romerske beneficier og merovingerkongernes dispositioner over krongodset forandres imidlertid opfatningen ogsaa paa dette punkt til fordel for vasallerne. I løbet af det 9de aarh. bliver fornyelse af beneficial- og vasalforholdet ved herrens eller vasallens død det sædvanlige og mer og mer uundgaaeligt. Inden udgangen af aarhundredet er beneficiernes arvelighed almindelig anerkjendt, i ethvert fald i det sydvestlige Gallien, ligesom beneficiaren har en udstrakt og uafhængig ret til at disponere godset ved udstykning til undervasaller. I løbet af det 10de aarh. bliver denne retstilstand den almindelige over hele Gallien og udbreder sig i de følgende aarhundreder paa den anden side af Rhinen.

Som nyt navn paa disse med vasallitet overdragne beneficier opkommer samtidig: len eller feudum.

Denne eiendommelige kombination af militære pligter og jorddrotlige rettigheder indskrænkes imidlertid ikke til jordegods. Andre kongelige indtægter, som afgifter af kirker og klostre overdrages lensvis. Endog embedsstillinger disponeres paa samme maade. Brunner siger, at «denne forandring blev formidlet derved, at kongen besatte høiere embeder med personer, som allerede før embedets overdragelse var blevne hans vasaller, og at paa den anden side de høiere embedsmænd mere og mere indtraadte i den kongelige vasallitet. Følgen var, at embedet, især deleshed grevens, blev opfattet som et beneficium, der var tilstaaet dets indehaver.»

Som faktorer, der paaskynder denne udvikling og især bidrager til at befæste og udvide vasallens rettigheder i lenet, nævner Brunner immuniteten og den «grundherrlichkeit», som de store godsbesiddere erhverver. Ved immunitet forstod man i romerretten frihed for skatter og andre offentlige afgifter. Dette privilegium tilkom i den senere romerret de keiserlige domæner og overføres herfra til det frankiske rige. Man indbefatter nu herunder alle de indtægter af jorden, som tilfalder kongen. Overdragelse af immuniteten bliver saaledes en succession i de rettigheder, som ellers vilde tilfalde fiscus. Men

ikke nok hermed. Retten til bøderne fører til en begrænset domsret. Forsaavidt en retskrænkelse kan sones med bøder, overlades det immunitetsherren at bestemme disses størrelse.

Oprindelig følger immuniteten ingenlunde med overdragelse af et beneficium. Den tilligger fremdeles kongen og maa tilstaaes beneficiaren ved et særskilt immunitetsbrev. Saadanne breve, der udstedes efter en bestemt formular, er kjendt allerede i det 7de aarh. Samtidig med beneficiernes overgang til len bliver det skik, at forleningen ogsaa omfatter immunitetsrettighederne. Denne sædvane bliver tilslut saa fast, at den udgjør en bestanddel af den europæiske lensret.

Vasallerne har opnaaet en fri stilling i lenet og adskillig myndighed over dets indvaanere. Udviklingen stanser ikke her.

Det var en gammel germansk opfatning. at en grundeier stod til ansvar for sine underordnedes forseelser. Denne regel gjaldt lige meget, enten retskrænkelsen var begaaet af ufrie eller frie. Dette førte let til en kontrol- og strafferet for grundeieren, og med udgangspunkt heri udvikles lidt efter lidt i frankisk ret en selvstændig jurisdiktion for grundeieren i sager, der angaar hans underordnede og ikke er saa grove, at de kræver vedkommendes udlevering til offentlig afstraffelse. Brunner antager, at der paa dette punkt ogsaa kan spores paavirkning fra den senere romerret. Allerede Clothar II's edikt af 614 synes at forudsætte en selvstændig jurisdiktion for kirker og verdslige stormænd i tvistigheder, som ikke er kriminalsager[1]). Denne grundherrelige myndighed sættes i forbindelse med den jurisdiktionsret, immunitetsherren har tilvendt sig paa det fiscale omraade. Og med den store forøgelse af vasallernes magt i tiden efter Karl den stores død maa følgen blive, at den jurisdiktionsmyndighed, som ad to forskjellige veie er udviklet til fordel for de store grundeiere, i første række kommer de kongelige lensmænd tilgode. Den indgaar som led i den fylde af rettigheder, de udøver over lenets indvaanere.

---

[1]) Brunner, II, 286.

I merovingertiden udøves doms- og politimyndighed i det germanske Gallien af en centenar i hvert hundrede, i den romerske del af vicarii. Centenaren vælges af folket; greven faar dog snart afgjørende indflydelse paa valget. I de jurisdiktionskredse, hvor grundeieren har erhvervet selvstændige rettigheder, bliver disse embedsmænd erstattede af fogder (advocati). Disse ansættes af grundeieren og staar blot i et fjernt forhold til centralforvaltningen. I immunitetsbrevene forbydes det udtrykkelig de kongelige embedsmænd at udøve nogetsomhelst tvangsmyndighed paa disse godser.

Karl den store søger at indordne fogedinstitutionen under de almindelige forvaltningsmyndigheder. Han forbeholder sig ansættelsesretten paa kirkens gods; alle fogder maa sverge kongen troskab og er undergivet kontrol af hans missi. Under Karls svage efterfølger løses imidlertid baandet mellem fogderne og centralforvaltningen. De store vasaller gjør dem helt ud til sine mænd ved at forlene dem med mindre dele af sine besiddelser. De bliver undervasaller og udfører som saadanne sin lensherres vilje. Deres pligter bliver fortrinsvis militære samtidig som de paa lensherrens vegne har adskillig doms- og politimyndighed inden sit distrikt.

Ved forbindelse mellem disse faktorer skabes ifølge den gjængse fremstilling den middelalderlige lensstat. De er de grundpiller, hvorpaa den reises. Den naar fuld udvikling i løbet af det 10de og 11te aarh. og udbreder sig i Tyskland, Italien og Spanien [1]).

§ 2. Lensvæsenets aarsager. Den europæiske feodalstat.

Vil man vinde fuld forstaaelse af det europæiske lensvæsen, synes man ikke at kunne blive staaende ved den forklaring, der ovenfor er givet. Det er vistnok saa, at vasalitet, beneficium, immunitet og de jorddrotlige rettigheder er de elementer, hvoraf lensvæsenet er dannet. Men man har, saavidt jeg kan se, overvurderet disses betydning. Den ivrige

---

[1]) Erslev. Oversigt over Middelalderens Historie, I, 77.

strid om, hvorvidt lensvæsenets spire fortrinsvis er at søge i det germanske krigerfølge og den deraf udviklede vasallitet eller i det romerske beneficium, har bortledet opmerksomheden fra en tredie mulighed. Kanske lensvæsenet hverken er germansk eller romersk i sin oprindelse, men en essentielt middelaldersk institution? At de «grundpiller», hvorpaa lensstaten efter den gjængse opfatning opføres, nærmere beseet, blot er det materiale, hvoraf nye, opdukkende behov danner lensvæsenet? Og at disse behov er de drivende kræfter?

Allerede den kjendsgjerning, at lensvæsenet først opkommer omtrent 400 aar efter germanernes bosættelse inden romerrigets grænser, vækker tvil om den store rolle, oldgermanske og romerske institutioner skal have spillet. Hvorfor gjør i tilfælde de rige udviklingsmuligheder, disse skal være i besiddelse af, sig ikke gjældende paa et tidligere tidspunkt? Skal aarsagerne være at søge her, maa resultaterne have vist sig allerede i de første aarhundreder efter bosættelsen.

Ser man noget nærmere paa forholdene i det nydannede Frankerrige, synes disse ogsaa at maatte begunstige en saadan udvikling. Antrustionerne danner i merovingertiden en mægtig klasse af kongens mænd. De er udgaaede af det germanske krigerfølge og udfører oprindelig som kongens livvagt tjeneste ved hans hof. Senere udbreder de sig over det hele land, hvor de sidder som store grundeiere uden derfor at træde ud af det særlige troskabsforhold til landets herre. De tillægges hyppig krongods og kirkegods, i begyndelsen kun til forvaltning og mod andel i afkastningen. Senere bliver deres ret over disse eiendomme sterkt beskyttet. De nyder alle indtægter for egen regning — i høiden mod en ringe afgift; godset bliver arveligt i deres æt og gjenstand for salg. Brunner har paavist, at der er væsentlige og gjennemgaaende ligheder mellem merovingertidens antrustioner og den senere tids vasaller, og at disse under Karolingerne i mange henseender indtager samme stilling, som antrustionerne tidligere. Disse sidder som mægtige godsbesiddere rundt om i landet paa en tid, da vasallerne endnu er ufrie tjenere paa sin herres gaard. Hvorfor bliver det da det i alle henseender mindre betydelige

vasalforhold, som faar æren af at udgjøre en af lensvæsenets vigtigste spirer?

Brunner paaviser videre [1]), at der i det romerske rige i tiden forud for folkevandringen fandtes lensartede forhold, som efter hans opfatning har adskillig betydning for lensvæsenets udvikling. Der kjendtes beredne privatsoldater, som sværger sin herre en særlig troskabsed. De krigere, der er stationeret ved grænsen, er tillagt grundstykker, som sammen med den militære tjenestepligt gaar i arv til sønnerne. Ved frankernes erobring af Gallien findes der i de romerske provinser fuldt uddannede patronatsforhold, saavelsom godsbesiddere med store grundherrelige rettigheder over talrige undergivne. At disse forhold og institutioner har betydning for lensvæsenets fremkomst godtgjøres efter Brunners mening ved den kjendsgjerning, at det netop er i det romerske Gallien, dets vugge staar.

Har den udmerkede tyske forsker ret heri, synes det paafaldende, at lensvæsenet saavidt raskt og saa at sige naturnødvendig udbreder sig i den øvrige del af Gallien og i de tyske lande, hvor disse romerske instituter ikke kjendes. Det synes snarere at tyde paa, at dets aarsager er af mere almen natur.

Alle de elementer, hvoraf lensvæsenet ansees dannet, er altsaa tilstede allerede i merovingertiden, og de udvikler her, hvert inden sit omraade, sit særlige indhold, uden at vise nogen tilbøielighed til at forbinde sig med hinanden, uden at deres samtidige indvirkning paa frankisk ret resulterer i noget lensvæsen.

De samtidige politiske forhold synes i fortrinlig grad at ligge tilrette for en saadan udvikling. De sidste konger af merovingernes æt er, som bekjendt, rene skyggekonger. Al magt samles hos aristokratiet. Hertugerne bliver i løbet af det 7de og 8de aarhundrede stammehertuger og udøver som saadanne alle reelle høihedsrettigheder inden hertugdømmet [2]). Aristokratiets første repræsentanter, hushovmestrene, tiltager sig tilslut al magt (Pipin den lille).

[1]) l. c. II, 4—7

[2]) Brunner I, 190, II, 120 og 154 flg.

Merovingertidens politiske tilstande synes forsaavidt at byde langt bedre vilkaar for udvikling af lensstaten end forholdene i det 9de aarhundrede. Karl den store sætter sig til maal at skabe et sterkt centralstyre. Med den magtstilling, som hans store erobringer, den romerske keiserværdighed, og ikke mindst hans kraftige personlighed giver, lykkes dette ham ogsaa til en vis grad. Han tvinger stormændene til at bøie sig; han skaber effektiv kontrol inden alle forvaltningens grene ved at give sendebudsinstitutionen en fast organisation og indordne den som regulært led i styrelsen. Missi reiser som kongens særlige udsendige fire gange om aaret rundt i riget; de sammenkalder provinsielle forsamlinger, hvor embedsmændene aflægger regnskab for sin embedsførsel, og klager over deres færd fremføres. De afsætter uduelige eller slette embedsmænd og har i det hele en udstrakt myndighed. Til trods for alt dette ser man endog i Karls sidste regjeringsaar tegn til len og under hans nærmeste efterfølgere er den lensrettige udvikling i fuld gang. De kongelige missi taber sin væsentligste betydning allerede under Lothar den første. Karl den skaldede erkjender i 877 sønnernes fortrinsret til lenene, og inden udgangen af aarhundredet har lensprincipet seiret over hele linjen.

Forholdene i Tyskland i det 10de aarhundrede byder en udmerket parallel til disse foreteelser. Otto den store arbeidet i aarhundredets første halvpart ganske i Karl den stores aand. Han bryder forbindelsen mellem hertugerne og stammen; han ind- og afsætter hertuger efter eget tykke, tiltager sig ret til at besætte grevskaberne og gjør en lignende brug af de saakaldte pfalzgrever som frankerkongen af sine missi[1]). Strømningen synes saaledes ogsaa her afgjort at gaa henimod et sterkt kongedømme. Og dog er det i det samme aarhundrede, at grunden til lensstaten lægges i Tyskland.

Resultatet af disse betragtninger bliver da først det negative, at lensvæsenets aarsager ikke fortrinsvis kan søges i de institutioner, der har tjent som materiale ved systemets

---

[1]) Erslev I, 81—82.

udformning, og at man maa være varsom med at slutte fra ydre forhold til statslivets indre vekst. Videre synes man berettiget til at gaa ud fra, at der er mægtige kræfter i bevægelse, at disse er nogenlunde almene og fælles for de romerske og de rent germanske lande, og at de maa søges blandt særlig middelalderlige foreteelser inden de nystiftede germanerriger.

Paa folkevandringens tid er fædrift endnu germanernes vigtigste næringsvei. Agerbrug drives ved trælle og i meget primitive former (det extensive «Feldgrasswirtschaft»). Privat eiendomsret til jord er ukjendt; eiendomsretten tilligger stammen eller de enkelte slegter. Efter bosættelsen bliver agerbruget mer og mer hovednæringsvei, privat eiendomsret til dyrket land mere almindelig, og jorden nogenlunde ligelig fordelt mellem en mængde selveiere, der opretholder sin stilling som frie mænd i de nydannede germanske riger.

Den ordning bliver dog ikke af lang varighed. I Austrasien har der i den senere romerske keisertid udviklet sig et udpræget godseiervælde med store godser og afhængige bønder. Paavirket af traditionerne herfra og som følge af kirkens og aristokratiets voksende magt maa de mindre selveiere snart oplade sin jord til nærboende verdslige eller geistlige stormænd, stille sig under deres beskyttelse og blive fæstebønder. Allerede i det 4de og 5te aarhundrede er selveiernes tal i sterk nedgang og i de følgende aarhundreder forsvinder de mindre selveiere ganske i Gallien og store dele af Tyskland [1]). Denne udvikling paaskyndes ved, at de mindre eiendomme i løbet af det 8de og 9de aarhundrede er særdeles uheldig stillede i konkurrancen med storgodserne. Økonomisk, eftersom jordbrugstekniken forbedres og mere intensive driftsmaader bliver nødvendige, retlig som følge af, at offentlige byrder og pligter hviler dobbelt tungt paa de smaa brug og faktisk paa grund af tidens retløshed og stormændenes magtmisbrug.

De frie selveiere synker ned i fæstebøndernes klasse. Denne bevægelse mødes samtidig med en anden, som ligeledes

---

[1]) Brunner I, 199.

uddyber kløften mellem en afhængig underklasse og en jordeiende overklasse. Tidligere har afstanden mellem de frie og ufrie mænd været stor. Lidt efter lidt forbedres trællenes, liternes og de halvfries retsstilling. Kirken begunstiger frigivelse fra trællestanden og bidrager til de ufries overgang i de frie jordarbeideres og fæstebønders klasse. Allerede i det 8de aarhundrede skal antallet af egentlige trælle være sterkt reduceret i Frankerriget [1]).

De økonomiske forhold udmerker sig i det hele ved udpræget naturalhusholdning. Godserne er økonomisk isolerede og arbeider blot for eget behov. Industri og handel findes saaatsige ikke, og pengeomsætningen er som følge heraf forsvindende. Al produktion er knyttet til jorden. Denne spiller en dominerende rolle baade i samfundets og i statens økonomi. Da saa godt som al jord er samlet paa kongens og et faatal af verdslige og kirkelige stormænds hænder, maa udviklingen drive i retning af en mægtig overklasse og en talrig afhængig underklasse. En driftig og selvstændig middelstand kan ikke eksistere.

Et moment, der virker i samme retning er den forøgelse i folketal, som efter al sandsynlighed finder sted, efterat germanerne har taget fast bopæl i de erobrede jordrige lande og er gaaet over til mere fredelige sysler.

Disse nydannelser inden den økonomiske og sociale verden foregaar skridtvis og kan ikke ansees fuldendte før i det 9de aarhundrede. Hvor betydningsfulde de end er, kan de dog ikke opfattes som direkte aarsager til lensvæsenet. De er snarere f o r u d s æ t n i n g e r for lensprincippets gjennembrud; de danner naturlige b e t i n g e l s e r for dets vekst og videre udformning.

De drivende kræfter finder man først ved at se m i l i t æ rv æ s e n e t s u d v i k l i n g i l y s a f s a m t i d e n s f i n a n s i e l l e f o r h o l d.

Oprindelig beslutter alle frie mænd over krigstog og hærband. I spidsen for hvert «hundrede» staar en folkevalgt

---

[1]) Brunner I, 230—47; Erslev I, 36.

høvding, en konge, der tilhører de fornemste slegter. Hans vigtigste opgave er at føre stammen til seier. Germanernes bosættelse inden de nye, store landomraader maa bevirke forandringer heri. Kongens magt tager sterkt til. Hans æt faar en mer eller mindre ubetinget fortrinsret til kongeværdigheden. Krigsvæsenet var tidligere organiseret væsentlig med hærtoge og erobringer for øie; nu bliver den militære organisations hovedtanke at forsvare og beholde det vundne. Hundrederne befolker de forskjellige distrikter; den tidligere inddeling og den almindelige krigspligt for hver fri mand forbliver vistnok uforandret; men da ansvaret for fredens bevarelse og landets farsvar nu i første række paahviler kongen, maa han have myndighed til at sammenkalde hæren; han faar ret til at udbyde leding.

Ud fra denne opfatning bliver militærvæsenet ordnet. Der bestemmes nøiagtig, hvor ofte og i hvilket omfang kongen har ret til at samle ledingshæren. Hans og folkets ydelser til vaaben og anden udrustning bliver ligeledes fastsat. Den almindelige krigspligt er dels landeværnspligt til forsvar mod fiendtligt indfald. Det landomraade, inden hvilken denne pligt gjælder, er nøie afgrænset; den gaar ofte ikke længere end til at kjæmpe en eller to dagsreiser fra hjemstedet. Dels hærtogspligt, i almindelighed begrænset i tid og ofte blot for et tidsrum af 40 dage. Datidens hære bestaar væsentlig af fodfolk, kun hærførerne og deres følge er beredne. Hele denne ordning beror paa gjensidig overenskomst mellem konge og folk til landets forsvar. Organisationens tyngdepunkt ligger fremdeles hos folket. Det er dette som under anførsel af sin konge og sine høvdinge selv værger sin jord.

Forudsætningen for, at denne ledingshær i længden kan løse sin opgave, er, at dens kjerne, de frie mænd, indtager en saavidt selvstændig og økonomisk sikret stilling, at de fremdeles med kort varsel kan staa rede paa kongens bud med fuld udrustning af vaaben og levnetsmidler. Det vil let indsees, at den sociale udvikling under Merovingerne og de første Karolinger maa gjøre krigspligten mere og mere byrde-

fuld for de almindelige bønder. Her griber en ny, vigtig faktor ind: ændring i krigsførselen fra kampe tilfods til rytterkampe. Denne forandring paaskyndes ved arabernes indfald; men har vistnok mere almene aarsager. Allerede i det 8de aarh. har rytteriet overvegten. Karl den stores hære er væsentlig rytterhære, og under hans nærmeste efterfølgere raader denne vaabenart grunden alene. Tjeneste tilhest stiller store økonomiske krav. Man skjelner mellem let- og tungtbevæbnet rytteri. En tungtbevæbnet maa, foruden stridshest og vaaben til sig selv, have heste og vaaben til to letbevæbnede svende i sit følge.

Har det tidligere været vanskeligt for de almindelige bønder at opfylde krigspligten, synes det nu at blive umuligt. For at afvende de konsekvenser, som her synes uundgaaelige, fritager ogsaa Karl den store de mindre bemidlede fra personlig tjeneste, lægger krigspligten over paa jorden og bestemmer, at 3 til 4 mausus tilsammen skal stille en letbevæbnet og 10 til 12 mausus en tungbevæbnet rytter. Disse foranstaltninger bringer ingen varig hjælp. Selvom bønderne i længden vilde være istand til at opfylde disse krav, er der liden værdi i de rytterhobe, de kan stille i marken. Tjenesten tilhest fordrer i langt høiere grad sin mand end den gamle ledingstjeneste. Det gaar ikke længere at forene fredelige og krigerske sysler. Man kan ikke som tidligere den ene dag gaa bag plogen og den næste med bravour deltage i et krigstog. De heste, bønderne kan opdrive, er vel ogsaa mindre tjenlige som stridsheste. Der maa træffes et valg [1].

Med den udprægede økonomiske isolation og det skarpe skille mellem en afhængig underklasse og en mægtig overklasse maa resultatet blive, at kun stormændene har tid og leilighed til at hengive sig til krigerske idrætter. Underklassen bliver nødt til at kjøbe sig fred og beskyttelse hos disse ved at drive deres godser og gjøre hoveritjeneste paa deres borge.

---

[1]) Ernest Mayer: Deutsche Verfassungsgeschichte, 110—36; Brunner I, 132—43 og II, 197—216.

Hvorledes skal kongerne under disse omstændigheder kunne opfylde sin første pligt, at forsvare land og rige? Den haandfuld beredne krigere, der udgjør deres følge eller hird, strækker ikke til.

De vanskeligheder, som kongemagten staar overfor, øges betydelig ved mangelen paa regulære institutioner med myndighed til paa rigets vegne at omorganisere militærvæsenet med tidens krav. Kongen har ikke magt til paa egen haand at paalægge stormændene særlige militære byrder. Henvendelse til folkeforsamlingerne for de enkelte stammer vil heller ikke hjælpe.

Kongemagten er nødsaget til med de midler, som staar til dens raadighed, direkte at komme overens med overklassens mænd om en ordning. Den naturlige udvei synes at være, at kongen udvider krigerfølget, giver endel af dets medlemmer underhold ved hoffet og resten ophold af de kongelige gaarde rundt om i landet, med løn (sold) til udrustning af krigerne og deres svende. Saadan løn faar de danske vederlagsmænd og er vistnok ogsaa det sædvanlige blandt sydgermanerne. Des større og kostbarere tjeneste kongen kræver af sine mænd, des betydeligere maa selvfølgelig lønnen blive. Men det vil da let indsees, at ad denne vei er det faktisk umuligt for frankerkongerne at skaffe sig tilstrækkeligt panserklædt rytteri.

For at faa klarhed herover maa vi se lidt nærmere paa f i n a n s v æ s e n e t i de germanske samfund. Dette er efter min opfatning et vigtigt punkt, hvis betydning man tidligere ikke helt har havt øie for. Raadede de frankiske konger over de nødvendige pengemidler, vilde udviklingen antagelig ikke have ført ud i egentligt feudalvæsen. Kongemagten kunde da paa mere lempelige vilkaar have reist en god rytterhær.

Frankerkongens indtægter bestaar væsentlig af krongodsets afkastning. Ved siden heraf nyder han, foruden bøder, en del mer eller mindre faste naturalafgifter. Egentlige skatter kjendes ikke. Endog det skattesystem, som i lang tid har været i brug i det romerske Gallien, forfalder efter frankernes erobring. Kongen ansees berettiget til at anlægge toldsteder

og opkræve told, men disse indtægter faar paa grund af den ringe handelsomsætning liden betydning.

Man kunde tænke, at kongen som en slags afløsning af ledingspligten helt enkelt vilde paalægge almindelige skatter og paa den vis skaffe penge. Allerede mangelen paa rigsinstitutioner, hvis samtykke hertil kunde erhverves, saavelsom den oldgermanske opfatning, at det er en fri mand uværdigt at yde tvungne pengebidrag, staar her i veien. Men selv om disse vanskeligheder overvindes, vil tidens økonomiske isolation og rene naturalhusholdning vistnok være til hinder herfor.

Kongemagten vælger to forskjellige veie, som tidligere ikke altid har været holdt tilstrækkelig ud fra hinanden. De fører begge til det forønskede maal, omend paa noget forskjellig vis.

Frankerne kjender oprindelig ikke egentlig adel. Under de senere merovinger bliver det lidt efter lidt skik, at kongen sikrer sig ryttertjeneste af de store grundbesiddere mod at tilstaa dem forskjellige privilegier for deres jord. De faar immunitet og andre grundherrelige rettigheder. Da disse er knyttede til godset, og dette gaar i arv i besidderens slegt, tilfalder ogsaa disse rettigheder arvingerne. Der opkommer en arvelig tjenesteadel, som snart udbreder sig over hele det frankiske rige. Den benævnes hyppig «lensadel», men har i og for sig intet med selve lensvæsenet at gjøre, om begge instituters oprindelse end skyldes ligeartede behov. Denne tjenesteadel bestaar, som bekjendt, uforandret, efterat lensstaten er forsvundet. I de dele af den germanske verden, hvor denne ikke trænger igjennem, uddanner der sig ligefuldt en adelstand, grundet paa særlige militære tjenestepligter[1]).

Den rytterhær, som paa denne maade skaffes tilveie, er langt fra tilstrækkelig. Dertil er for store dele af landet i kongens egen eller kirkens besiddelse. Desuden er forholdet mellem kongen og adelen for lidet fast til at danne et fuldt tjenligt grundlag for en effektiv militær organisation. De

[1]) Erslev II, 31; Brunner I, 247—54 og II, 243—47; Mayer I, 34—40, II, 156—75.

rettigheder, som kongen har ofret, er — økonomisk seet — i og for sig ikke særdeles betydelige; de opnaaede fordele bliver selvfølgelig derefter.

Kongemagten maa gjøre et dybere greb i de midler, som staar til dens raadighed. Det gaar først ud over kron- og kirkegodset. Beneficialformen tages i brug, besidderen tillægges alle indtægter og udstyres med store rettigheder over godsets fæstere. For at styrke baandet mellem kongen og hans mænd udvikles det personlige moment i vasalforholdet, troskabspligten skjærpes og det bliver en æreløs handling at bryde sin ed.

Men man bliver ikke staaende med dette. De stormænd, hvis tjeneste kongen først og fremst maa sikre sig, er greverne og de andre mægtige mænd, som hidtil paa kongedømmets vegne har forvaltet hele landsdele. Disses hjælp kan kun erhverves ved at deres myndighed i embedsdistriktet forandrer karakter. Den maa overdrages dem til fri og ukontrolleret raadighed og dermed selvfølgelig ogsaa alle de kongelige indtægter af vedkommende landsdel. Beneficialformen og vasalliteten anvendes ogsaa paa disse myndighedsomraader; egentlige len fremstaar.

For en nutidsopfatning, maa saadanne forføininger tage sig underlig ud. Man har da ogsaa tyet til følgende axiom: Det er karakteristisk for al middelalderlig tankegang, at der ingen forskjel er paa embeder og andre kongelige indtægtskilder. Kongen ansees berettiget til at disponere sine herskerrettigheder, som om de er private eiendomsting[1]). Den hele lensret skal hvile paa denne eiendommelige opfatning.

Jeg tror, at man herved snur op og ned paa aarsag og virkning. Det skal medgives, at forskjellen paa de store godser og egentlige myndighedsomraader i middelalderen ikke er saa fremtrædende som i nutiden. Den offentlige myndighed er ikke saa udviklet og mangeartet, samtidig som godseieren har adskillig selvstændig jurisdiktion. Paa den anden

---

[1]) Steenstrup: Kong Valdemars Jordebog, 327—32; Taranger: Udsigt over den norske Rets Historie II, 184.

side er individets frie raadighed over jordegods indskrænket ved slegtens ret.

Men dette udelukker ikke en principiel forskjel i kongemagtens stilling til embedsdistrikter og andre indtægtskilder. Karl den stores og Otto den stores historie synes at vidne om, at den tidligere middelalders konger havde et ganske skarpt øie for stillingens pligter og deres ansvar for det almene vel. Nordens ældste historie er heller ikke fremmed for forestillinger om begrænsninger i kongens ret over sysler og herreder som følge af disses karakter af offentlige myndighedsomraader.

Altsaa: Til trods for denne principielle forskjel nødes frankerkongen af de nye militære behov til at anskue embederne lensretlig. Vedkommende landsdels særlige forsvar bliver fra nu af lensmandens sag; forlening af det i distriktet liggende krongods følger naturlig med ved det hele embedes lensvise overdragelse. Saalangt den eiendomsartede opfatning af embederne i den senere middelalder gaar, er den saaledes snarere en følge af det opdukkende lensbehov end omvendt. Den bør derfor heller ikke kunne paavises andetsteds, end hvor lensprincipet bryder igjennem.

Brunner siger (II, 274), at vasalliteten er den drivende faktor i lensvæsenet. Ernest Mayer ser det drivende moment i kongens bestræbelser for at skaffe panserklædt rytteri, hvis tjeneste ikke er begrænset af den almindelige krigspligts 40 dage (II, 160).

Jeg tror, at den sidste opfatning er nærmere det rette end den første[1]). Men at den hele sammenhæng først erkjendes, naar sagen sees i lys af tidens særlige militære og finansielle foreteelser.

Vasalliteten, beneficiet, immuniteten og de godsherrelige rettigheder er kun det forhaandenværende materiale, hvoraf lensvæsenet formes. De økonomiske og sociale forhold er forudsætningen for, at saa kan ske. De drivende

[1]) Hvorledes en væsentlig hvilende tilstand af gjensidig troskab og hjælp som vasalliteten overhovedet kan have en slig kraft i sig, har jeg vanskelig for at fatte.

kræfter er de nye militære behov, der som følge af kongemagtens snevre finansielle basis kun kan tilfredsstilles ved at der løses paa det greb over landets lokale styre, som kongerne hidtil, trods alt, har formaaet at fastholde.

Var det, som af Ernest Mayer forudsat, muligt at skabe effektivt rytteri paa grundlag af almindelig krigspligt, vilde kongemagten vistnok fortsat paa den af Karl den store anviste vei: at lægge krigsbyrden paa jorden. Tjenestetidens forlængelse udover de 40 dage maatte lige godt kunne besluttes. Vasallernes krigspligt bliver, iøvrigt senere ogsaa indskrænket til 40 kampdage[1]).

Lensvæsenet er oprindelig en militær og civil administrationsform. Lensmændene erhverver imidlertid snart en stilling inden lenet som ganske sprænger alle forvaltningsmæssige skranker. Hvad er aarsagerne hertil? Hvorfor fører lensvæsenet til feodalstaten?

Jeg skal ikke forsøge paa at give udtømmende svar. Da forskjellen paa det europæiske og det nordiske lenssystem paa dette punkt træder skarpest frem, maa vi dog opholde os noget herved.

Lensaftalen synes at være en overenskomst, der er til lige fordel for begge parter. Kongen sikrer sig en god rytterhær, samtidig som vigtige embeder bestyres af mænd, der er i stand til at værge vedkommende landsdel mod fiendtligt indfald. Vasalforholdet ophører oprindelig ved lensmandens død; kongen er retlig frit stillet ved den nye forlening. Nærmere beseet har kongemagten udleveret sig til det verdslige og geistlige aristokrati. Lensherren bliver meget snart nødt til, ved vasallens død, at overdrage lenet til hans søn. Denne,

[1]) Tidens behov for en særlig krigerstand faar et eiendommeligt udslag i riddervæsenet. Dette fremstaar i den senere middelalder som frugten af en forbindelse mellem tidens to hovedtanker, den militære og den religiøse.

der arver faderens private godser, adelige stilling og andre forrettigheder, er bedst skikket til at tilfredsstille behovet. Dette faktiske forhold bliver retlig anerkjendt. Herved er vegtskaalen afgjort sunket til fordel for vasallerne. Deres stilling inden lenet er fuldt betrygget.

Da det hele militærvæsen er ordnet lensvis, og kongen er den eneste centrale myndighed i riget, beror alt paa, om han har evne til at sætte sin vilje igjennem overfor vasallerne. Kongemagtens væsentligste betryggelse i denne henseende ligger i det ideelle troskabsbaand, som knytter lensmanden til sin herre. Lensaftalens konsekvenser fører saaledes til, at kongen har disponeret vigtige indtægtskilder og myndighedsarter mod løfter om militær bistand, — løfter, hvis opfyldelse for en stor del afhænger af den ene parts forgodtbefindende.

Feodalstatens fremkomst skyldes særegne militære og finansielle forhold. Lensprincipets betydning for den statsretslige udvikling kan dog ikke helt forklares ud herfra. Andre omstændigheder hjælper til at befæste og udvide den magt, kongen har maattet afstaa til sine vasaller.

De nystiftede erobringsriger er saa store og løst sammenføiede, at virkelige stater vanskelig kan dannes. Dette gjælder lige meget Karls universalmonarki som de riger, der udgaar af forliget i Verdun. De store afstande og øde strækninger gjør forbindelsen mellem landets forskjellige egne yderst tungvint. Germanernes landsbybebyggelse forøger disse vanskeligheder.

De nye økonomiske og sociale opgaver, som germanerne stilles overfor efter bosættelsen inden ældre, fremmede folkeslag, bidrager ogsaa til at ændre selve det statsretlige grundlag, hvorpaa de germanske samfund hviler.

Folkets interesse for de almene anliggender svækkes; folkeforsamlingernes statsretlige betydning forsvinder. Forholdene vokser tilslut helt udover de grænser, den oldgermanske retsforfatning har optrukket for den offentlige myndighed.

Der bliver ei heller organiseret nogen ny central myndighed, som erhverver ret til at tale paa det hele samfunds vegne. Folkeforsamlingen udtalte den enkelte stam-

mes vilie. Der opstaar ingen legal institution, som udtaler rigets. Kongerne tiltager sig vistnok hyppig saadan myndighed; de udøver da mere magt end ret.

Disse omstændigheder af faktisk og retlig art har i og for sig ikke evne til at drive feodalstaten frem. Lignende forhold til andre tider og i andre lande har ikke ført derhen. Men — efterat det nye militære decentralisationsprincip er begyndt at virke — maa disse omstændigheder i høi grad styrke lensmandens magt over indvaanerne og befæste hans uafhængighed overfor kongen.

Inden engere kredse kan lettere virkelig offentlig myndighed haandhæves; her udvikles lidt efter lidt en sand suverænitet. Enkelte foreteelser i Frankriges og Tysklands historie før lensvæsenets fremkomst tyder allerede paa en saadan tendens: Under merovingerne tiltager hertugernes magt betydelig; fra kongelige embedsmænd bliver de stammehertuger, som ofte med held stiller sig i opposition til kongerne. Hertugdømmerne omfatter forholdsvis store omraader og er atter delt i grevskaber. Inden udgangen af det 8de aarhundrede, bliver den sidste stammehertug afsat, og den hertugelige magt delt mellem kongen og greverne [1]). En lignende udvikling finder sted i Tyskland i det 9de aarhundrede.

Medens saaledes indehaverne af de større omraader maa give afkald paa sin magt, vokser grevernes jevnt og sikkert. De samler i sine hænder adskillig myndighed inden alle grene af styrelsen. De er herførere, dommere, øverste politiembedsmænd og skatteopkrævere inden grevskabet. Brunner siger, at om man kaster et blik paa det tyske folks forfatningshistorie fra Chlodvigs dage til nutiden, paatrænger der sig den iagttagelse, at af alle den frankiske statsrets indretninger kan ingen opvise en mere seiglivet livskraft og større udviklingsdygtighed end den grevelige magt [2]).

Der synes saaledes at ligge mere almene aarsager til grund for, at netop indehaverne af de mindre styreomraader

---

[1]) Brunner II, 154—60.
[2]) Brunner II, 160 flg.

spiller en saa fremtrædende rolle i den statsretlige udvikling. Ved lensvæsenets fremkomst bliver greverne storvasaller. Inden lenet udvikles lidt efter lidt en ny retsopfatning. Med udgangspunkt i de grundherrelige rettigheder tiltvinger lensmanden sig fuld suverænitet. Al offentlig myndighed inden lenet samles i hans haand.

Grundlaget for lensmændenes magt er deres militære betydning. Denne faar et knæk ved korstogene. Som følge af samtidige sociale og økonomiske omvæltninger er kongens magt i vekst og faar i borgerstanden en god bundsforvandt i kampen mod feodalvæsenet. I løbet af det 14de og 15de aarhundrede tvinger kongen lensmændene til at abdicere fra sin suveræne stilling, afstaa den myndighed, de har udviklet inden engere kredse, til kongedømmet og indordne sig under dette som dets lokale repræsentanter [1]).

Lensstaten afløses af stænderstaten. Nu kan der først tales om virkelige statsdannelser, omfattende større landomraader. Suveræniteten udøves i disse af kongen og stændernes repræsentanter i fællesskab.

Man fremhæver i almindelighed lensvæsenets negative anarkiske karakter. Det synes, som det middelalderlige lensprincip dog ogsaa — om end mere middelbart — har været med til at bygge op den moderne stat.

§ 3. Lensprincipet og det ældste Norden.

De skandinaviske landes ældste statsretlige forhold frembyder væsentlige lighedspunkter. Forskjellen er i første række en forskjel i tid. Det danske rige er det ældste og Norge yngst. Medens Norges samling til ét rige tilhører den sikre historie, og man har nogenlunde greie paa de vigtigste omstændigheder ved Sveriges tilblivelse, indhylles det danske riges oprindelse i sagaernes fantasiskildringer.

---

[1]) Efterat feodaliteten er forsvundet som statsretlig-politisk fænomen, gaar den igjen i sociale forestillinger og retlige fiktioner lige ned til den franske revolution, i England endog ind i det 19de aarh.

Man kan med en vis tryghed sige, at ingen af de tre lande er erobringsriger i samme forstand som det frankiske rige. De er vistnok alle fremstaaede paa den maade, at oprindelig selvstændige smaariger er tvungne til at anerkjende en fælles overkonge, og at dennes slegt har formaaet at hævde sig i enebesiddelsen af det hele rige.

Men er de tre nordiske landes udvikling ens i de store linier, maa man være berettiget til at kaste streiflys ind i det mørke, som omgiver det danske riges oprindelse ved at drage slutninger fra begivenhederne i de to andre lande, og da især i Norge, hvorfra de sikreste beretninger foreligger. Dette kan selvfølgelig kun ske med den største forsigtighed, væsentlig til belysning af magtens fordeling mellem konge og folk og samfundsbygningens hele retlige struktur.

Berettigelsen af saadanne slutninger er af særlig betydning for vor undersøgelse. Det europæiske feodalsystem i dets fuldt udviklede skikkelse melder sig først i det af Nordens lande, som ligger Europa nærmest. Den paavirkning, de danske samfundsforhold derved udsættes for, gjør det paakrævet at faa klarhed over Danmarks ældste statsretlige forhold.

Men forinden saa kan ske, maa vi se noget nærmere paa den af flere forfattere fremsatte lære, at Norges ældste statsret paa vigtige omraader er behersket af lensartede principer [1]). Der hævdes, at ikke alene Harald Haarfagres bekjendte jarle- og hersesystem er et udslag af europæiske lensidéer, men at det hele lokale styre er ordnet lensmæssig. De gammelnorske hertuger og jarler er fanelensmænd (dog uden arvelighed), lendermanden har gagelen og sysselmanden embedslen. Den eneste af de stedlige forvaltningsmyndigheder, som ikke er lensmænd er sysselmandens underordnede hjælpere, som — eiendommelig nok — benævnes lensmænd (bondelensmænd) [2]).

---

[1]) Munch: Det norske Folks Historie, I, 132—33, 466—68, 714—15; Samlede Afhandlinger I, 78—83; K. Lehmann: Der Ursprung des norwegischen Sysselamtes; Taranger: Udsigt over den norske Rets Historie, I, 270 flg., cfr. I, 30.

[2]) Aarmanden er væsentlig kongens godsforvalter og udøver i den senere middelalder ingen offentlig myndighed.

Professor Taranger, der er en fremtrædende talsmand for denne opfatning, antager, at sysselmandsinstitutionens almindelige gjennemførelse under Snorre og hans efterfølgere betegner embedsverkets feodalisering: alle sysler bliver kongelige len, i Norge som ude i Europa. At embedet bliver len vil egentlig sige, at embedsmanden oppebærer enten alle en del af de kongelige indtægter som løn for sin tjeneste (l. c. 245). Dette lenssystem bliver fuldt organiseret i 1273 ved Magnus Lagabøters hirdskraa og i virkeligheden opretholdt ved hirdforordningen af 1308. Denne betegner altsaa intet systemskifte.

I sin afhandling: Harald Haarfagres tilegnelse af odelen (Hist. Tidsskr. 1906) sætter Taranger denne tilegnelse og Haralds jarle- og hersesystem i den nærmeste forbindelse: «Da efter sagaerne lensorganisationen fulgte slag i slag, eftersom erobringen skred frem, gjør vi vel rettest i at opfatte baade odelstilegnelsen og landets bortforlening som foranstaltninger, der iverksættes umiddelbart efter erobringen, landsdel for landsdel. Og politisk hører begge disse regjeringshandlinger efter min mening uadskillelig sammen: Kong Harald tilegnede sig odelen for at kunne uddele len til sine mænd. Dette var et skridt, som maatte være en bydende nødvendighed, hvis Harald virkelig skulde gjennemføre den lensorganisation, som Snorre tillægger ham. Denne gik jo ud paa, at det hele land skulde styres af lensmænd der skulde holde en staaende lenshær til kongens tjeneste: hver jarl 60 hærmænd og hver herse 20» (p. 15). Disse foranstaltninger er en reception af samtidens europæiske lensret. Hvis vi sammenligner de norske lensmænd (jarler og herser eller lendermænd) med udlandets lensmænd, da springer det strax i øinene, at hovedøiemedet med begge er oprettelsen af en lenshær, der stadig staar til kongens tjeneste» (p. 22—23).

Alex. Bugge, der ligeledes hævder en intim forbindelse mellem det frankiske lensvæsen og Haralds «lensordning», siger i: Undersøgelse af Vesterlandenes Indflydelse paa Nordboernes Kultur (p. 58); «Finder vi, at navnet paa en institution er et laaneord fra angelsaksisk, irsk eller

romansk, saa har vi ogsaa ret til at slutte, at selve institutionen er fremmed og at den er indført til norden i vikingetiden, da forbindelsen med Vesteuropa aabnede sig.»

Hvad man end mener om denne sætnings almindelige værd, tror jeg, at optagelsen og den hyppige brug af ordet «len» i norden er et stort exempel paa det modsatte, paa at navnet kan overføres, uden at tingen, realiteten følger med. Det skal erkjendes, at der er adskillig ydre lighed i ord og skikke med europæiske lensinstitutioner. Men nogen indre slegtskab, nogen virkelig væsenslighed kan jeg ikke finde [1]).

Hvad spørgsmaalets sprogelige side angaar, skal jeg indskrænke mig til at henvise til E. Hertzbergs fyldige udredning i «Lén og Veizla», hvor der bl. a. paavises, at lén i gammelnorske kilder hyppig anvendes om ethvert oppebørselsdistrikt og i det hele ligger fjernt fra den europæiske opfatning af ordet (p. 310—11) [2]).

Jeg maa videre slutte mig til den samme forfatters paavisning af, at Haralds «lensordning — allerede af historiske grunde — vistnok ikke kan være et udslag af lensretlige principer. Jeg gaar her endog et skridt videre og paastaar, at dette jarle- og hersesystem ikke vilde have ført til egentligt lensvæsen,» om det havde faaet tid til at afsætte sine konsekvenser» (som af Hertzberg antaget p. 305—6).

Hvad man imidlertid end mener om det rent historiske argument — muligheden af, at den unge vikingekonge under

---

[1]) I sine forelæsninger over den danske rets historie I, 46, advarer H Matzen ogsaa mod at antage paavirkning fra det ene lands retsinstitutioner til det andet. Det er behovet, som bestemmer retsudviklingen, efterligninger i navn og former er en ting, i institutioner og retlige realiteter noget andet. Se ogsaa Stubbs: The Constitutional History of England. I, 204—207: Paralleler og analoge forhold er i og for sig intet bevis for, at et system er afledet af et andet.

[2]) Matzen siger for dansk rets vedkommende (l. c. I, 183): «Det len, hvorom jydske lov taler, er kun et andet udtryk for ombudsmandens bestilling.» Se ogsaa Erslev: Europæisk Feodalvæsen og dansk lensvæsen (D. Hist. Tidssk. 7 R, 2 B, 272): Der tales i Danmark om «raadmands len» og «oldermands len» helt synonymt med embede, bestilling.

selve landets stykkevise erobring bærer paa tanker om at overføre den endnu temmelig uudviklede og flokede frankiske lensordning — kan det ikke erkjendes, at Haralds første opgave er at skabe nogensomhelst lenshær mod ydre fiender. Hans maal og hovedøiemed er og maa være at skjærme det nye einvaldsriki mod de mange indre fiender. Smaakongerne og deres ætlinger rundt om i fylkerne lader sig, som bekjendt, ikke godvillig detronisere og anser ingenlunde kampen endelig afgjort i Hafrsfjorden.

Harald kan ikke — som de sydgermanske erobringskonger i spidsen for en hel stamme eller en stor folkehær — efterlade i hvert landskab et antal høibyrdige mænd, der som en herskende klasse skal repræsentere og hævde overkongedømmet inden fylket. I dette er de gamle herseætter fremdeles en magt, hvormed der i høi grad maa regnes. Harald kan derfor under selve erobringen ikke naa længere end til de erobrede landsdeles principielle underkastelse, udtrykt paa ægte gammelnordisk vis ved at repræsentanter for fylkets første ætter bliver Haralds haandgangne mænd. Dermed er de forpligtede til at afholde sig fra at lægge raad op mod overkongen, til med sine folk at forsvare og styrke denne og tage fylkets særlige forsvar om hænde [1]).

Egils saga synes da ogsaa udtrykkelig at se spørgsmaalet paa denne maade: «Kong Harald var overmaade nøie agtpaagivende, naar han havde tilegnet sig de fylker, som var nykomne i hans magt, med lendermænd og mægtige bønder og alle dem, om hvem han nærede den mistanke, at der af dem kunde ventes noget forsøg paa reisning. Da lod han dem vælge et af to — enten at blive hans tjenestemænd eller at fare bort fra landet; men i det tredie tilfælde at lide haard medfart eller lade livet.»

Faren for ydre fiender er vel ogsaa mindre nærliggende i rigets første tid. Selvom flere Vesterhavskonger deltager i

[1]) Den anden del af Haralds foranstaltninger — odelstilegnelsen — er en lignende principiel anerkjendelse, der afnødes de almindelige bønder. Forsaavidt er jeg enig i, at disse to regjeringshandlinger bør sees i sammenhæng.

Hafrsfjordslaget[1]), kan noget erobringstog vanskelig ventes fra den kant. Norden er i denne tid den angribende part overfor Europa. Noget anfald udenfra er da heller ikke kjendt fra Haralds lange regjering. Forsaavidt synes det store lensretlige apparat, som tillægges ham, mindre paakrævet.

Haralds efterfølgere maa vistnok gjentagne gange forsvare land og rige mod mægtige danekonger. Men disses krigstog mod Norge er ikke udslag af nogen erobringsidé, i lighed med kampene i Vesterlandene. De danske konger drages ind i de norske stridigheder af misfornøiede norske stormænd og tronprætendenter, deres indblanding er væsentlig et led i disses oprør mod den norske einvaldskonung. Nogen større kraft synes danekongene heller ikke at sætte ind paa Norges erobring. — Haakon den Førstes skibredeinddeling og vardesystem tager derimod bevidst og praktisk sigte paa landets beskyttelse mod ydre fiender.

Er Haralds «lensordning» et udslag af en saadan stor militær organisationsplan, synes det underligt, at han lader den forfalde, eftersom hans sønner vokser til og bliver underkonger omkring i fylkerne. Derimod kunde disse, hvis magt afhænger af overkongen, antages at blive denne en god støtte overfor de gamle fylkesætter og dermed herse- og jarlesystemet mindre paakrævet.

Dertil kommer, at feodalvæsenet intetsteds er indført ved én bevidst regjeringsforanstaltning. Og allermindst af en erobrerkonge paa høiden af sin magt. William erobreren benytter sin seier til at bryde brodden af den spids, som i lensvæsenet er rettet mod kongemagten. Længere kan han ikke naa ved den leilighed. Lenstropperne er hans beste hjælp mod de angelsachsiske stridsøkse; den normanniske hertug er for indforlivet med de lensretlige forestillinger til helt at kunne frigjøre sig for dem ved sit nye riges organisation[2]).

---

[1]) Jfr. Yngvar Nielsen: Studier over Harald Haarfagres Historie (Hist. Tidsskr. 1906).

[2]) Knut den mægtiges tinglid er ingen lensinstitution. Den er dog bygget paa ryttertjeneste og rettet mod ydre fiender. Tjeneste til hest er altsaa i og for sig ikke afgjørende. — Se ogsaa Stubbs, l. c. I, 266—68, 288.

Haralds jarle- og hersesystem synes saaledes ikke at have meget tilfælles med det europæiske lensvæsen. Det har mere en almindelig politisk end militær karakter. Ledingsudbrudet forbliver grundlaget for den militære organisation. Rytteri spiller en underordnet rolle i Norges historie i sagatiden [1]. Ved Haralds kraftige finansielle foranstaltninger — odelstilegnelsen og nefgildeskatten — øges de kongelige indtægter betydelig. Jarlerne, som nyder en trediedel af disse «til bordhold og omkostninger» «har paa grund af disse paalæg og landskylder større rige end konger fordum». Nogen finansiel grund til feodalvæsen er saaledes heller ikke for haanden og landets sociale forhold synes iøvrigt meget lidet gunstige for dets udvikling [2].

Har det lensretlige princip faaet noget blivende udslag i Norge i sagatiden?

Dette spørgsmaal afhænger selvfølgelig af, hvad man anser som karakteristisk for lensvæsenet. Ifølge professor Taranger hviler det norske lensvæsen dels — ligesom det europæiske — paa en forening af hird- og huskarleforholdet (vasallitet) og veizlevæsenet (beneficium) — ved fane- og gagelen, dels paa overdragelse af de kongelige indtægter — ved embedsmandslenet. «Overdragelse af embedsmyndighed inden et distrikt er i og for sig ingen lensoverdragelse. Aarmanden og lagmanden er ikke lensmænd. Det lenskarakteristiske i embedsoverdragelsen er netop, at embedsmandens løn bestaar i kongelige indtægter. — Det er dette som gjør embedet til len. Derimod er det for lensbegrebet ligegyldigt om lensmanden oppebærer alle eller kun en del af de kongelige indtægter» [3].

Jeg har ovenfor forsøgt at paavise, at feodalsystemets væsen mere er at søge i den svækkelse af den kongelige myndighed over de stedlige repræsentanter som følge af nye militære krav og den finansielle nødstilstand, at magtforholdet mellem

---

[1]) Alex. Bugge, l. c., 217—21.
[2]) Taranger, l. c., 167—70.
[3]) Taranger, l. c., 270 flg., 282.

kongen og de lokale myndigheder forskyves til de sidstes fordel, fordi kongen ikke paa andre vilkaar kan tilkjøbe sig deres militære bistand. Lensmanden nyder vistnok regelmæssig de i lenet faldende kongelige indtægter. Men dette er kun en del og forholdsvis den mindre del af den myndighed, der er tilfaldt ham.

Lensbegrebet synes at tabe i bestemthed, om indtægternes overdragelse skal være det konstitutive moment. Saadan overdragelse er i primitive samfund med gjennemført naturalhusholdning en altfor naturlig udvei, at dermed en saa særpræget og — med alle sine varianter — saa egal institution som lensvæsenet skulde foreligge. Man har da ogsaa fra mange kanter eksempler paa embedsmænd, som disponerer en større eller mindre del af sit distrikts indtægter for egen regning, uden derfor at ansees som lensmænd. Antrustionerne i frankisk ret, den danske styresmand og den angelsachsiske sherif[1].

Efter min mening indtager de norske lendermænd væsentlig den samme statsretlige stilling som antrustionerne og styresmændene.

Det skal erkjendes, at lendermanden i flere henseender minder om den europæiske lensmand. Uoverensstemmelserne er dog større og betydningsfuldere. Deres stilling til kongemagten er af mere almindelig politisk end militær karakter. Lendermandens første funktion er ifølge hirdskraaen at være kongens høieste raadgiver næst efter hertug og jarl. Norges ældste historie er en brydning mellem to magtprinciper: Fylkesaristokratiet og det nye enekongedømme. Det første repræsenterer fortiden, det andet fremtiden.

[1]) Erslev i D. Hist. Tidsskr. 7 R, 2 B, 266. — Vi skal senere se, at i Danmark og Norge i det 16de aarh. er end ikke indtægternes overdragelse nødvendig, for at virkelige lensmænd skal foreligge. — Allerede Kofod Ancher siger: «Altsaa er det ikke enten Lehns Godses Forvaltning og deraf flydende Forbindtlighed til at aflægge Regnskab, heller ikke Afgiften, Lehnsmændene ofte maatte svare af deres Lehner, der udgjøre Lehnsmændenes rette væsentlige Character. Man maa betragte hans Fordele og Pligter i det Hele, og er det ikke saa meget af Fordelene, som af Pligterne, man skal kjende ham som Lehnsmand.» (Dansk Lehnsret, 96).

Den magt, de høiættede mænd, som bliver kongens lendermænd, sidder inde med, er dem ikke — som ved alt lensvæsen — overdraget af kongen; den tilligger dem som hersernes arvtagere i fylket. Og fordi de i lang tid repræsenterer en virkelig magt i det norske samfund, knytter kongen dem til sig ved at give dem veizle og gjøre dem til sine haandgangne mænd. Der indgaaes en slags politisk alliance mellem disse magter. Det er Haralds tanke med hans jarler og herser, som optages af hans efterfølgere. Forsaavidt staar denne tanke ikke saa isoleret i vor historie, som ofte antaget.

Den europæiske lensmand erhverver ny myndighed i lenet ved at blive kongens mand; den norske lendermand stiller ved en lignende aftale den magt, hvorover han allerede raader i fylket, til kongens disposition.

Lendermandens militære stilling svarer heller ikke til en virkelig lensmands. Nogen regulær befalingsmyndighed inden fylket har han ikke. Ledingsudbrudet hører fremdeles direkte ind under kongen og hans sysselmænd. Lendermandens militære pligter bestemmes ved hans stilling som medlem af hirden. Men som saadan er han ikke mere lensmand end de danske vederlagsmænd eller andre hirdmænd i oldgermanske samfund [1]).

Lendermandsstillingen er paa en vis arvelig; kongen benytter sjelden sin formelle ret til at gaa udenfor den afdødes æt. Dette er dog intet udslag af lensretlig tankegang, men en følge af, at lendermandsværdigheden naturlig er knyttet til og betinget af stormandsætternes magt i fylket.

Institutionens historiske skjæbne falder heller ikke sammen med den europæiske feodalitets. Lendermændene vinder vistnok gjentagne gange store politiske seire over kongemagten, men de formaar aldrig at tvinge denne til at strække vaaben, saaledes som de sydgermanske fyrster overfor de store

---

[1]) Alex. Bugge: l. c. om thinglid og lignende germanske hirdsamfund. Der paavises her, at de danske vederlagsmænd i England og deres irske forbilleder for en stor del lonnes ved indtægterne af krongods rundt om i landet.

lensherrer. Rigsenheden bevares og forbliver en realitet — tiltrods for, at de almindelige politiske tilstande i høi grad synes at begunstige en saadan udkikling (den usikre tronfølge, de mange kongeløse tidsrum o. s. v.).

Allerede Olaf Haraldsøn lader følgende ytring falde overfor den mægtige lendermand Erling Skjalgssøn: Jeg vil uddele veizlerne efter mit eget hoved og ikke lade som om lendermændene er odelsbaarne til min arvelod, og jeg skulde maatte kjøbe eders tjeneste for dens mangedobbelte værd [1]). Ved de langvarige tronstridigheders afslutning med rigsenhedens seier over de forbundne verdslige og geistlige stormænd er det forbi med lendermændenes oprindelige, uafhængige magt i fylket. Sverre nytter seieren til at udnævne sine birkebeinere i de faldne lendermænds sted. Disse lavættede kongsmænd tildeler han sysler rundt om i landet samtidig som lagmanden bliver kongelig embedsmand og ættehøvdingerne dermed fratages deres myndighed som tingforhandlingernes ledere. Støttet til det af ham fremdragne demokratiske element hævder Sverre, at kongedømmet er indstiftet af Gud og uafhængigt af folkets vedtagelse.

Overfor disse forandrede forhold magter stormændene ikke længere at opretholde sin selvstændighed; de tager imod ansættelse som kongens sysselmænd og indgaar som regulære organer i den lokale kongelige forvaltning. Sverres efterfølgere fører denne udvikling videre; sysselmændene undergives skarp og regelmæssig kontrol; den fælles lovbog af 1274 styrker rigsenheden og lendermændenes udnævnelse til baroner knytter dem nærmere til kongen, samtidig som baandet mellem dem og hjembygden yderligere løses.

Under Eriks mindreaarighed haandhæver stormændene kraftig kongedømmets interesser overfor hierarkiet. Tjenesteforholdet til kongen er nu blevet det væsentlige. Lendermandsværdigheden er skrumpet ind til en titel, som da ogsaa Haakon V i 1308 «med et pennestrøg» lader forsvinde af vor historie.

---

[1]) Heimskringla II, 88.

Er de i den senere sagatid optrædende jarler og hertuger lensmænd?

De er kongelige hirdsmænd og overdraget betydelig myndighed over en landsdel. Denne myndighed svarer dog ikke, saavidt jeg kan skjønne, til en sand lensmands. De nyder en trediedel — hertug Skule endog en halvdel — af distriktets indtægter. Dette opfattes i almindelighed som en skattepligt. Men det er noget meget mere. Det er i virkeligheden overdragelse af den kongelig oppebørsel mod fuld regnskabspligt, med en vis andel af indkomsterne til underhold og løn [1]). Derved er kongen givet adgang til en stadig og nærgaaende kontrol, som er feodalvæsenet ganske fremmed [2]). Det lykkes da heller aldrig de norske jarler at opnaa en selvstændighed og ukrænkelighed i besiddelsen af sit distrikt, som udlandets lensherrer.

Jarleværdigheden er ikke arvelig — hirdskraaens 14 kapitel understreger kongens valgfrihed sterkt; fra Olaf Haraldsøns tid bliver det sedvane, at der kun er en jarl i Norge. Udnævnes en hertug — dels ved at jarlen paa denne maade ophøies — findes der ingen jarl.

Istedetfor som fanelensmænd bør hertuger og jarler opfattes som kongelige stedfortrædere, en slags statholdere i den del af det vidtstrakte rige, hvor kongen ikke personlig opholder sig og hvis vel han ikke personlig kan tage om hænde. Eftersom kongen skifter bopæl, maa jarlen skifte jarledømme. Altsaa et rent forvaltningshensyn. Jarlens militære tjenestepligt er en følge af hans stilling som høibyrdig hirdmand og har ingen indre for-

[1]) Jeg kan derfor ikke finde navnet skattejarler saa træffende (cfr. Taranger, l. c. 56). Jarlerne paa øerne i Vesterhavet er noget anderledes stillet. Her betales regelmæssig blot en afgift; jarledømmet er her en fast, arvelig institution. Da paa den anden side den militære tjenestepligt synes indskrænket til øernes forsvar, foreligger vel snarere et almindeligt lydrigeforhold end effektivt lensvæsen. Saadanne tributpligtige «vasallande» forefindes til alle tider og i alle himmelstrog og har intet særligt med lensprincipet at gjøre.

[2]) De frankiske grever nyder ogsaa en trediedel af indtægterne indtil de bliver lensmænd.

bindelse med hans jarledømme, er ikke en pligt til at stille saa og saa mange stridsmænd af et eller andet bestemt len. Jarlen er mere en rigsembedsmand end en feodal lensherre.

K. Lehmann lærer, at sysselmandsinstitutionen er opbygget paa principielt lensrettigt grundlag, der har sit udspring i det europæiske feodalvæsen; sysselmandens underordnede — bondelensmændene — er atter hans «lehnsleute.» Denne opfatning har vundet almindelig tilslutning hos os [1]. Hertzberg mener dog, at sysselmandens lensretlige karakter er en videre udvikling af nationale lensartede fænomener — underkonge- og skattejarledømmet — og ingen direkte forbindelse her med den udenlandske feodalitet [2].

Jeg kan ikke dele denne opfatning. Sysselmandsinstitutionen har, saavidt jeg kan finde, hverken i oprindelse, øiemed eller indhold noget slegtskab med lensprincipet.

Sysselmænd anvendes først i grænselandskaberne; særlig betroede kongsmænd sendes for at varetage rigets interesser i disse fjerne landsdele. Det er kongedømmets kraftigste repræsentanter i sagatiden — Olaf Haraldsøn, Snorre, Haakon IV og V — som især udvikler denne institution, saa den lidt efter lidt bliver grundlaget for landets hele lokale styre.

Sysselmændene er den seirende kongemagts redskaber overfor fylkesaristokratiet, deres opgave at forfølge og befæste denne seier. Ifølge Lehmann er neppe nogen af Snorres sysselmænd af høibaaren æt. Under tronstridighederne er skifte i sysselmandsstillingerne over hele linien den første følge af en landsdels erobring. Sysselmandens ret til syslen afhænger af hans herres vilie. Hans forhold til den er bestemt af hans stilling som kongens betroede mand. Han har ikke — som lendermanden — særlig rod i distriktet. Det hænder da heller ikke sjelden, at han forflyttes fra en landsdel til en anden [3].

Ligesom institutionens øiemed synes mere at være af

---

[1]) E. Hertzberg, l. c., 307—10.
[2]) Tidsskr. f. Retsvidenskab f. 1889, 499.
[3]) Lehmann, l. c., 196.

almindelig administrativ og politisk end af ren militær beskaffenhed, bringer dens hele karakter tanken snarere hen paa moderne embedsordninger end paa det middelalderlige feodalvæsen. Sysselmanden er, saavidt jeg kan se, ikke underkongernes eller skattejarlernes arvtagere; han er tvertimod den første stedlige repræsentant for overkongedømmet, for rigsstyrets ide i vor historie.

Den omstændighed, at sysselmanden indbetaler indtægterne af syslen til kongen og aflægger nøiagtig regnskab taler — maa Lehman erkjende — mod hans opfatning. Han mener dog at denne støttes af følgende tre momenter: Sysselmanden overlades gods til underhold (veizle); han indkræver i det mindste nogle afgifter og bøder for egen regning: hæren er lensmæssig ordnet og enhver sysselmand anfører for en bestemt kontingent, som han har at stille og underholde.

Vi har seet, at de to første momenter i og for sig ingen konstitutiv lensretlig evne kan tillægges. Et saadant arrangement er den eneste effektive maade, hvorpaa kongelig tjeneste i de tider tilbørlig kan honoreres [1]). Taranger gjør opmerksom paa, at det er den vigtigste del af indkomsterne — de visse — som kongen forbeholder sig og hvorfor regnskab maa aflægges. Sysselmanden overlades sagøren og anden «uvis» indtægt, hvis inddrivelse i høi grad afhænger af hans iver i tjenesten. Sagøren af de største forbrydelser maa der dog gjøres fuld rede for. Kongemagtens store interesse i saadanne sagers forfølgning tilsiger dette. Og — hvad vi senere skal komme tilbage til — kongerne er stadig paa vagt mod misbrug og forurettelser under inddrivelsen ogsaa af de sysselmanden overladte indtægter.

Hvad sagens militære side angaar, skal sysselmanden vistnok stille et vist antal vaabenføre mænd til kongens raadighed. Men dermed er intet afgjort om hærens lensmæssige organisation.

Ledingstjenesten er gjennem hele sagatiden grundlaget for krigsvæsenet. Enhver fri mand pligter at gaa i leding paa

[1]) Aarmændene lønnes bl. a. antagelig paa samme vis (G. L., 308 jfr. Hertzbergs Glossarium, 700).

kongens bud. Landet er inddelt i skibreder og det militære væsen organiseret væsentlig med sjøkampe for øie. Sysselmanden har et vist tilsyn med ledingshæren, men stiller saa langt fra en bestemt kontingent af denne af sin syssel, at han ifølge Hertzberg end ikke er selvskreven anfører for syslens ledingstropper; anføreren udnævnes af kongen og hertil vælges kun undtagelsesvis vedkommende sysselmand [1]).

Hvorledes det nu hermed end forholder sig, maa det vel ansees sikkert, at syslens ledingspligt gjennem hele tidsrummet ydes direkte til kongen, ikke til og ved sysselmanden og at der derfor, saalænge denne form for værnepligt bestaar, aldrig kan opstaa den intime forbindelse mellem sysselmanden og hans distrikt, som er eiendommeligt for lensvæsenet. Se Dipl. Norvg. II nr. 410 jfr. nr. 417, hvor Haakon VI — saa sent som i 1370 — i anledning af et paatænkt tog ind i Sverige paabyder, at hver fem bønder skal udruste den sjette mand med en god hest, vaaben og kost og de kongelige ombudsmænd udpege de mænd og heste, de anser tjenlige [2]). Hverken stillings- eller underholdspligten paalægges her direkte ombudsmanden.

Ved siden af sin befatning med ledingsudbudet har sysselmanden vigtige militære pligter som medlem af kongens hird. Han maa — ligesom lendermanden og de andre haandgangne mænd — personlig og med sin karle bistaa kongen i alle hans krigerske bedrifter; hans bidrag til hirden bestemmes af hans stilling inden denne og størrelsen af de overdragne veizler og andre indtægter. Da syslerne er gode indtægtskilder bliver sysselmandens hirdbidrag ganske betydeligt.

Den i Tunsberg i 1273 trufne ordning staar, saavidt jeg kan se, ingenlunde i strid med denne opfatning. Ved hirdskraaens kap. 36 bliver saavel lender- som sysselmandens kontingent til hirden bestemt i forhold til indtægten; 15 marks veizle er maalestokken for lendermandens tjenestepligt, sagørens størrelse for sysselmandens. Disse militære pligter fastslaaes

---

[1]) E. Hertzberg; l. c., 311—12; se dog Taranger l. c., 248.

[2]) Brandt i militært tidsskrift 34 B, 16.

paa grundlag heraf, engang for alle og for det hele land pr. skibrede — uden hensyn til veizle- eller sysselindehaverens særlige personlige forhold til kongemagten. Denne behøver ikke, som i alt feodalvæsen, ved individuelle aftaler tinge med hver lensmand om den militære bistand, han maatte være villig til at yde.

Denne hirdskraa er i det hele præget af en kongemagt, som sidder fast i sadelen. Sysselmændene skal — til trods for de dem paalagte militære pligter — uforandret aflægge regnskab for indtægterne. I 19 kap. forbydes lendermanden at omgive sig med flere end 40 huskarle uden kongens særlige tilladelse. Sysselmanden har regelmæssig et følge af 30 karle; overskridelse af dette tal kan føre til syslens fortabelse [1]. Og Magnus Lagabøter var dog ingenlunde en saadan skrap herre ligeoverfor stormændene som hans nærmeste forgjængere eller sønnen Haakon.

Det mellem kongen og sysselmanden ved tidsrummets slutning bestaaende magtforhold synes endelig ganske uforeneligt med lensprincipet. Allerede som hertug i det østenfjeldske udsteder Haakon nogle retterbøder — for Hedemarken og Toten af 23 april 1293, for Hadeland og Land af 22 juli 1297 og for Ringerike af 2 april 1298 —, hvori sysselmændenes og bondelensmændenes pligter overfor undersaatterne nærmere fastsættes; der paalægges dem at holde sig fri for overgreb og ulovlige udpresninger af enhver art. Samtidig fremholdes kongens ret og pligt til at tage sig af det menige folks ve og vel. Ved den vigtige forordning af 17 juni 1308, som ophæver jarle- og lendermandsværdigheden, bliver ogsaa alle sysselmænd «over det hele land» afsatte. Kong Haakon indskjærper dem, der herefter modtager sysler, deres pligter overfor undersaatterne, og organiserer en skarp kontrol med deres embedsvirksomhed. Kongen vil hvert aar udsende to mænd, der skal reise omkring i hver trediedel af landet, hvor han ikke selv opholder sig, og undersøge sysselmændenes færd; disse skal desuden paa kongens kaldelse hyppig

[1] Lehmann, l. c., 196.

indfinde sig hos ham for at give oplysninger om sin embedsførsel. Har de faret lovlig og lempelig frem mod almuen, skal de beholde syslerne sin livstid og deres sønner være nærmest til at faa syslen efter faderen, om han da ikke forbryder sig mod kongen eller folket [1]. — Bondelensmændene, for hvis opførsel sysselmanden er ansvarlig [2], skal ifølge en retterbod af 1293 være agtede bønder af godt rygte og bosiddende i distriktet, i almindelighed to i hvert fylke. Disse umilitære mænd synes at staa de europæiske undervassaller saa fjernt som vel muligt.

Kontrollen skjærpes yderligere ved fehirderne og andre visøreembedsmænd, hvortil sysselmanden antagelig maa gjøre regnskab for oppebørselen. I 1318 ansættes en slags generalprokurør, som skal have indseende med inddrivelsen af sagøren for de større forbrydelser [3].

Banretten, hvis udvikling paa norsk jordbund ogsaa væsentlig skyldes Haakon V, er et kraftigt middel til haandhævelse af den kongelige myndighed, fortrinlig skikket til at udbygge den snevre basis, hvorpaa den norske kongemagt i sagatiden hviler [4].

De forfattere, der opfatter sysselmandsinstitutionen som lensartet i sit væsen, antager da ogsaa at den uden noget brud i udviklingen fortsættes i den lensordning, som fra alle sider erkjendes at foreligge i unionstiden. Lehmann finder endog, at forordningen af 1308 danner grundlaget for hele den følgende udvikling i Norge. Forskjellen paa sagatidens og unionstidens lokale styrere skulde da væsentlig være en forskjel i navn [5].

Jeg tror, at der i unionsperioden ogsaa paa dette punkt sker et bestemt brud med vor tidligere historie, at Haakon V's hidhørende lovgivning snarere betegner en afslutning paa

---

1) Taranger, l. c., 250—52.
2) Frd. af 26/12 1309 og 28/6 1310 (N. gl. L. III, 114).
3) Taranger, l. c., 228, 249, 290 flg.
4) Do., l. c., 190 93; K. Lehmann, Der Könungsfriede der Nordgermannen.
5) Lehmann: Der Ursprung 214—15.

en egenartet norsk statsretlig udvikling[1]). Det i nævnte forordning givne løfte om syssel paa livstid og mulig fortrinsret for sønnerne er af meget betinget natur og betingelsens tilstedeværelse helt underlagt kongens godtykke. Nogen nævneværdig betydning synes denne bestemmelse heller ikke at faa; det bliver i ethvert fald ikke ad denne vei eller ved hjælp af denne, at kongemagtens lokale stedfortrædere i det 14de aarhundrede opnaar en selvstændigere stilling.

Jeg tror videre at dette brud er medvirkende aarsag til landets hurtige forfald. Var det 14de aarhundredes kongelige lensmænd sysselmændenes naturlige arvetagere, vilde man kanske have undgaaet noget af den opløsning af det norske samfund, som mangelen paa en fast kongemagt inden rigets egne grænser i de tider maatte bevirke. De fremmede fyrster, som nu bliver raadende i Norge, evner ikke at bygge videre paa det grundlag for et sterkt nationalt kongedømme, som i begyndelsen af det 14de aarhundrede foreligger skarpt udformet i retsregler, hvis indhold og aand de — allerede af sproglige grunde — har vanskelig for at tilegne sig.

Den europæiske samtids lensartede tankegang har vistnok i ordbrug og delvis i former paavirket Nordens saga- og dokumentforfattere. Karakteristisk i saa henseende er bl. a. beretningerne om, hvorledes Erling Skakke paa sin søns vegne i 1164 tager det norske rige i len af pavestolen og i 1170 Viken i len af kong Valdemar, mod at stille 60 langskibe til den danske flaade[2]). Disse og lignende tilfælde i sagatiden er dog vel i virkeligheden mere erkjendelse af et politisk overherredømme end egentligt lensvæsen.

Lensprincipet er ikke paa noget punkt blevet en levende del af tidens norske statsret. Det gjælder her, efter min

---

[1]) I sin kritik af Lehmanns afhandling synes E. Hertzberg at være inde paa en lignende betragtningsmaade (Tidsskr. f. Retsvid., 1889, 500, anm.), jfr. ogsaa Aschehoug: Statsforfatningen i Norge og Danmark, 52.

[2]) Danmarks Riges Hist. I, 631 jfr. 331, hvor Haakon Jarls «lenspligt» til Harald Blaatand bestaar i halvdelen af alle kongelige indtægter, se ogsaa pag. 339, 375.

mening, mere end en strid om ord eller om lensbegrebets rette bestemmelse. Den opfatning, at Norges vigtigste institutioner hviler paa principielt lensretligt grundlag, at hirdskraaen og overenskomsten i Tunsberg fuldender denne feodalisationsproces, vil kunne vække forestillinger om udviklingsgangen i vor historie, som ikke falder sammen med de resultater af forskningen, som hidtil har været anseet for sikre og uomtvistelige.

Man møder ikke i Danmarks ældste historie den samme paa spidsen satte kamp mellem et mægtigt stammearistokrati og et gryende kongevælde. Enekongedømmet i Leire synes at raade grunden alene. Ved nærmere betragtning vil man dog finde, at det danske rige maa have gjennemgaaet saa nogenlunde den samme udvikling. De mange blodige sagaberetninger vidner herom. Smaakonger, sø- og hærkonger saavelsom jarler kjendes. Kongedømmet er opført paa det samme snevre privatretlige grundlag som i andre primitive germanske samfund.

Den væsentligste myndighed tilligger herreds- og landsthingene, bestaaende af herredets eller landskabets frie mænd. Her afgjøres retstrætter og vedtages love. Kilderne beretter intet om, at der dannes nogen lögrette, eller at medlemmer af de høibyrdigste ætter udøver særlig myndighed, som lagmanden i Norge og Sverige eller lovsigermanden paa Island. Da disse forsamlinger vel er forholdsvis talrige og da slegten er en betydningsfuld faktor ogsaa i det ældste danske samfund, kan det ikke feile, at de fornemste ætter har meget at sige i almene anliggender, om de end ikke indtager nogen legal førerstilling inden de engere kredse. Den magtfordeling mellem konge og folk, som møder os ved den sikre histories begyndelse tyder paa, at kampen mellem overkongedømmet og det stedlige selvstyre ikke er endt med en saa absolut seier for kongedømmet. Findes der da i den historiske tid nogen institution, der repræsenterer folket overfor kongemagten og

saaledes paa en vis fortsætter traditionerne fra smaakongedømmets tid?

Jeg tror, at styrismandsindretningen er en saadan institution. Danmark inddeles fra gammel tid af forsvarshensyn i skipæn; dettes indvaanere har at udrede et krigsskib med besætning. Et herred bestaar af et eller flere skipæn, der atter omfatter flere havne; hver af disse stiller en kriger. I spidsen for skipænet staar styrismanden; stillingen er arvelig paa sverdsiden og indehaves af medlemmer af de første bondearter. Denne ret er i udpræget grad en slegtsret; den gaar i arv til ægte søn, fader eller broder; findes ingen saadan, hjemfalder skipænet til kongen[1]).

Forsvarsvæsenet er ordnet efter de samme principer som den norske skibredeindretning; dets tyngdepunkt ligger hos bønderne. I Danmark savner kongen endog ret til at ansætte skibsførerne. Styrismændene tager ofte ordet paa folkets vegne overfor kongen saavel paa ledingstog som paa thinge. Da videre retspleie og lovgivning først kan udvikles i ly af den fred, et velordnet forsvar giver, og dettes betroede mænd altid spiller en fremtrædende rolle paa thinge i de oprindelige germanske samfund, synes man berettiget til at slutte, at styrismændene har udfyldt en vigtig plads i de olddanske smaasamfund som folkets repræsentanter og særlige tillidsmænd. Stillingens arvelighed tyder ogsaa paa, at de har en lang udvikling at se tilbage paa. Ligeledes bestemmelsen i ledingsretten om, at bønderne skal bære styrismanden til og fra skibet, og at denne, hvis en bonde i forfaldstilfælde sender nogen anden end sin søn i sit sted, kan skjære ørerne af vedkommende. Han har i det hele, som nævnt, ikke saa lidet tilfælles med den norske lendermand, og synes — i ethvert fald i den ældste tid — at have en end mere selvstændig stilling end denne[2]).

---

[1]) Matzen, l. c. I, 10—22; Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 217—33; D. R. H. F., 794.

[2]) A. D. Jørgensen: Middelalderens love og samfundsforhold. (Saml. afh. I 291—95); Steenstrup: Studier over kong Valdemars jordebog, 185—207; Ludvig Holberg: Kirke og len under Valdemarerne, 237—48.

Kongens repræsentant i herredet og paa thinge er i den ældste tid bryden, svarende til den norske aarmand. Han bestyrer de kongelige gaarde og indkræver indtægterne i herredet for kongens regning. I løbet af det 11te og det 12te aarh. er kongedommets magt i sterk vekst. Det bliver snart skik som dets lokale stedfortrædere at benytte mænd med høiere social værdighed. Dette er ombudsmændene (exactores).

Deres stilling har en offentligretlig karakter og minder, i meget om de norske sysselmænds. Ombudsmanden indkræver de kongelige indtægter med regnskabspligt. Hans godtgjørelse bestaar væsentlig i krongods til frit brug[1]). Han er underkastet en forholdsvis skarp kontrol (Abels frd. af 1251) og kan naarsomhelst afsættes[2]). Hans bestilling er et civilt embede.

Forsvarsvæsenet er fremdeles bygget paa skipæninddelingen og knyttet til styrismændene. Den stigende betydning af den eneste rigsinstitution, kongedømmet, leder allerede i første halvdel af det 13de aarh. til, at styrismændene finder sig tjent med at modtage beskikkelse som ombudsmænd (J. L. 3—3). Dette gjør dem ikke til egentlig lensmænd, til trods for at jydske lov udtrykkelig benævner deres embedsdistrikt len (J. L. 2—89, 3—63). Ligesaalidt som den norske lendermand ved at modtage en syssel bliver lensmand.

Der foreligger endnu ikke den indre organiske forbindelse mellem stillingen som kongelig tjenestemand og militær befalingsmand over en bestemt landsdel, der er karakteristisk for lensvæsenet. Den militære myndighed, ombudsmanden har i egenskab af distriktets styrismand er ham ikke overdraget af kongen. Den beror paa gamle hævdvundne vedtægter om ledingspligten. Den er i sit væsen en førerstilling i spidsen

[1]) Dette krongods bliver, — ligesaalidt som de norske veizler — dermed len i egentlig forstand. Se om disse ældre, saakaldte «mindre len» iøvrigt: Steenstrup, l. c., 27—35 og Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 99—101.

[2]) D. R. H. II, 32.

for frie, selvstændige mænd og kan ikke vilkaarlig udvides og omdannes til en lensartet befalingsmyndighed over et vist antal svende. Den kan derfor heller ikke af ombudsmanden udnyttes til at afnøde kongemagten en raadighed i «lenet», som han hidtil ikke har været udstyret med. Ombudsmandens personlige krigspligt som kongens haandgangne mand er heller ikke nogen tjeneste «af lenet».

Dr. Ludvig Holberg lærer, at Danmarks ældste statsretlige forhold hviler paa lensretlige grundsætninger. Antagelig paavirket af Brunners sterke understregen af vasallitetens konstitutive betydning for feodalvæsenet, bestemmer Holberg «en lensmand i det 13de aarhundrede som den, der er knyttet til kongen (og kongen til ham) ved det særegne troskabs- og beskyttelsesforhold, der hjemles ved vederlagsretten, som er pligtig til den tjeneste, især krigs- og hoftjeneste, der følger af dette forhold og som til gjengjæld har faaet overdraget visse rettigheder med deraf flydende indtægter[1]). — «Det er vist, at det danske lenssystem, som vi kjender fra det 12te og 13de aarh., er udviklet paa grundlag af vederlagsretten. De indtægter, som er overdragne disse lensmænd, maa være knyttet til en fast eiendom eller en jurisdiktionskreds og bestaar enten i krongods, kongelige indtægter af herreder, andre kongelige rettigheder eller endog fritagelse for skatter og andre byrder til kongen[2])».

Denne vide udflydende bestemmelse af begrebet fører til, at ikke alene ombudsmanden, men ogsaa styrismanden og herremanden (den senere tids adelsmand) bliver kongelig lensmand. Det fremgaar formentlig af, hvad jeg har søgt at fremhæve som lensprincipets væsen og virkefelt, at jeg ikke kan tiltræde denne opfatning. Jeg skal dog herom indskrænke mig til at henvise til Steenstrups, Matzens og Erslevs grundige undersøgelser paa disse omraader. Derved er — saavidt jeg kan se — ikke alene paavist, at lensprincipet i Valdemarstiden endnu ikke er institutionsmæssig fastslaaet i

---

[1]) L. Holberg: Kirke og Len, 260.
[2]) Do. Do., 177—78.

dansk statsret, men at det lenssystem, som senere udvikles, ikke har sit udspring i vederlagsretten eller Knuts thingslid. Muligens kan den opfatning af de ældste norske forhold, som jeg har søgt at hævde, tjene som yderligere argument i denne retning.

Videre synes følgende slutning beføiet: Da den nordiske form for vasalliteten — det høit udviklede, personlige tjenesteforhold mellem kongen og hans haandgangne mænd — ikke har spillet nogen afgjørende rolle for lensprincipets skjæbne i Norden, maa nye tvil vækkes om, hvorvidt den europæiske vasallitet er en saadan drivende kraft inden lensvæsenet, som af Brunner antaget[1]).

Paa den anden side maa parallelismen mellem danske og norske forhold ikke overdrives. Den norske konge har ved sagatidens udløb vistnok et adskillig fastere greb paa sine stedlige repræsentanter end danekongen. De danske ombudsmænd tager en fremtrædende del i Valdemartidens store kampe og samler sig derunder rigdom og social anseelse, som maa stille dem langt friere. Da derfor lensbehovet under paavirkning fra Tyskland for alvor melder sig i Danmark, kan overgangen fra ombuds- til lensmand foregaa lettere — med mindre brud i udviklingen — end i Norge, saameget mere som denne overgang ikke falder sammen med tabet af det nationale kongedømme.

§ 4. Lensprincipets gjennembrud.

I løbet af det 12te aarh. naar det europæiske feodalvæsen til Østersjøen[2]). Vil dets seiersgang gjennem den germanske verden stanse her ved tærskelen til nordgermanernes

---

[1]) Den angelsachsiske thegn staar i et meget personligt tjenesteforhold til kongen, samtidig som hans militære pligter er knyttet til besiddelse af jord, uden at stillingen er af feodal karakter Stubbs, I, 152—56, 189—93. Den «feodale aand» kommer i England først ind med nordmannerne.

[2]) L. Holberg: Kirke og Len, 184—89; Erslev i D. Hist. Tidsskr. 7 R., II B.

gamle hjem? Dette maa i første række afhænge af det danske samfunds modstandskraft. Danmark er i denne tid den ledende stat i Norden.

De skandinaviske folks forbindelser med udenverdenen — fredelige som krigerske — har hidtil gaaet over havene i vest og øst. Fra Knut Lavards tid træder Danmark i regelmæssig og intim berøring med de tyske lande. Holsten, et tysk feodalt grevskab, er bindeleddet og synes med de tilgrænsende jydske landskaber at danne en naturlig bro for den feodale invasion fra syd [1]).

De økonomiske og sociale forhold er i færd med at lægge sig til rette for det fremmede system. Jorden stiger i Valdemarstiden i værdi; den er den tilgrundliggende faktor i de vigtigste forhold af almen interesse. Store mængder selveierjord overgaar til fæstejord og samles paa stormændenes hænder. Modsætningen mellem en jordbrugende, fredelig underklasse og en krigersk overklasse udvikles raskt [2]). Feodalvæsenets forudsætninger synes saaledes at være for haanden.

Rytteriets overvægt over det gamle ledingsudbud begynder allerede at gjøre sig gjældende. Dets del i Erik Emunes seier ved Fodevig (1134) er noksom bekjendt. Hovedvægten lægges mere og mere paa det passive forsvar, støttet til befæstninger og borge [3]). Feoadalvæsenets drivende kraft virker ogsaa i det danske samfund.

De nye militære behov stiller i de krigerske tider store krav til kongemagtens finansielle evne. Denne øges vistnok adskillig under Valdemarerne, bl. a. ved de første regel-

---

[1]) Grænsen mellem de to folk og de to samfund har paa denne lange, smale strækning vel aldrig været særlig skarp, og i ældre tid antagelig ikke netop mere udpræget end i nutiden. — Knut Lavard indtager en merkelig dobbeltstilling som tysk lensmand over de slaviske lande og jarl af Sønderjylland under kong Nils (D. R. H., I., 530). Flere af det 12te aarhundredes danske konger har tyske len overensstemmende med den europæiske lensret (D. R. H., I., 543, 574,737).

[2]) D. R. H., II, 195—206.

[3]) Do., II, 208.

mæssige skatter, men kongedømmet faar — ogsaa udenfor det militære — store, nye opgaver, samtidig som omraadet af den skatbare jord indskrænkes betydelig ved talrige adelsprivilegier og kirkegodsets raske vekst. Den danske konge kan heller ikke i samme udstrækning som frankerkongen gribe til kirkegods og store kronbesiddelser [1]. Den finansielle nødstilstand virker i frankerriget væsentlig som en negativ faktor inden feodalvæsenet. Vi skal se, at i Norden spiller denne aarsag en end betydeligere rolle og giver sig eiendommelige positive udslag.

Saasnart den store Valdemarstid med dens kraftige regenter er omme, synes intet længere at kunne modstaa det indbrydende feodalvæsen. Den historiske anledning er Valdemar Seiers forføininger over store dele af riget til fordel for sine sønner. Disse dispositioner synes at være saaledes i tidens aand, at allerede inden midten af det 14 aarh. er det hele rige delt mellem forskjellige fane- og pantelensmænd, for største del udlændinger; kongedømmets repræsentant har kun en skygge af fordums magt.

Disse fanelensmænd har i hovedsagen en ren feodal karakter. Lenet er arveligt paa sverdsiden og overdrages ved en høitidelig formalakt, hvorunder lensmanden lover troskab og tjeneste med «geruste heste» og lensherren beskyttelse [2]. Den samme karakter har oprindelig ogsaa de store kirkefyrsters forleninger. Nogen egentlig arvelighed kan her vistnok ikke forekomme, men kongen er forpligtet til at udstyre erkebiskopen og bisperne med visse herreder til len mod tjeneste [3]. Selv

---

[1]) D. R. H , II, 192.

[2]) Se herom iøvrigt de grundlæggende arbeider af Mackeprang: Fyrstelenene i Middelalderen (D. H. P. 6 R., IV B.) og Erslev: Valdemarernes storhedstid, hvor fyrstelensmændenes rettigheder og pligter nøie bestemmes. Allerede Kofod Ancker sondrer skarpt mellem fyrstelen og andre len.

[3]) Kirkefyrsternes tjenestepligt af det egentlige kirkegods bør vel derimod ikke opfattes som en lenspligt, men ligestilles med adelens krigspligt mod skattefrihed. Dette gods tilhører kirken eller bispestolen med fuld eiendomsret og er i sin tid dels overhovedet ikke, dels uden lenspligt, overdraget af kronen.

om kongen ved direkte henvendelse til Rom opnaar indflydelse paa bispeembedernes besættelse, viser det sig, at den engang ansatte kirkefyrste snart lærer kraftig at haandhæve de geistlige lensmænds interesser overfor kongemagten. Allerede jydske lov siger (3—8), at bisper saavelsom kongen, hertuger og grever kan tage sig mænd inden sine len. Disse mænd er ikke undervasaller, men adelsmænd. Virkelige undervasaller er dog heller ikke ukjendt i denne periode; de store lensherrers pantelensmænd maa opfattes som saadanne [1]).

Disse feodale len ydes oprindelig kun til medlemmer af kongehuset eller andre fyrster. Man stanser dog ikke her. Foruden de geistlige stormænd faar ogsaa flere verdslige høvdinge arvelige len. Knut Porse Holland, Estland og flere herreder paa Sjælland; Ludvig Albrechtsson to jydske sysler [2]). I løbet af faa aartier synes grundlaget for en feodalstat efter europæisk mønster lagt og den fremtidige udvikling dermed for aarhundreder i sine hovedtræk givet.

Dette viser sig imidlertid ikke at blive tilfælde. Den europæiske lensform forsvinder fra dansk statsliv lige saa hurtig som den er dukket op. Inden udgangen af det 14 aarh. gjenstaar kun Sønderjylland som et sandt fanelen. Selv de katolske kirkefyrster maa træde tilbage til en beskednere stilling paa linie med de andre kongelige lensmænd, som i denne tid træder frem som en særlig militær tjenestestand.

Saaatsige i skyggen af denne feodale bevægelse udvikles nemlig i det 14 aarh. i dansk statsret en eiendommelig «afart» — som Erslev kalder det [3]) — af feodalsystemet, der berettiger til at tale om et særeget nordisk lensvæsen [1]).

Vi skal nedenfor redegjøre for denne lensforms eiendommeligheder og særlige karakter. Her skal foreløbig nævnes, at den vistnok er et udslag af et ligeartet lensbehov som det, der har været drivfjederen i det almeneuropæiske system.

---

[1]) D. R. H. II, 266—72.

[2]) Do. II, 258—64.

[3]) Valdemarernes Storhedstid, 265.

[1]) Den i Danmark udviklede lensform overføres senere til de to andre nordiske lande.

Uoverensstemmelserne mellem de to former stikker dog dybere end lighederne. I en kort sats kan forskjellen kanske bestemmes derhen, at lensprincipet ude i Europa fører til feodalstaten og opløsning af alt virkeligt statsliv inden overlensherrens forskjellige lande; den nordiske form er et forvaltningsfænomen; den sprænger aldrig helt de nordiske samfunds statsretlige ramme.

Disse forhold er i den senere tid saa klart og alsidig belyst fra dansk side, saa hertil er intet at føie. Der reiser sig imidlertid et spørgsmaal, som jeg ikke har seet fyldestgjørende besvaret.

Hvad er aarsagene til den merkelige afsvækkelse og omdannelse, som lensprincipet lider i de nordiske lande? Hvilke mægtige kræfter formaar at bryde brodden af den indstormende feodalisme, der saa hurtig og let synes at finde sig til rette i det danske samfund?

I D. R. Hist. II, 275 siger Erslev: «Rigsopløsningen stanses ved den energiske Valdemar Atterdags utrættelige arbeide; snart staar Danmarks rige atter kraftig og bliver hovedmagten i Skandinavien — —. Valdemars store datter træder i hans fodspor og gjennemfører hans tanker med kvindelig snildhed og med mere maadehold — —. Hvad der skeede i Danmark i aarhundredet efter 1340 var mere regenternes gjerning end folkets sag».

Jeg nærer stor beundring for de to regenters kongegjerning, men har mine tvil om, at denne er den hele aarsag. Valdemar og Margrete maa have mægtige forbundsfæller. I de lande, hvor feodalismen bryder helt igjennem, har man vel ikke ganske savnet lignende kraftige regentpersonligheder [1]). De politiske tilstande i det kritiske aarhundrede, med de mange mer eller mindre kongeløse tidsrum, uvished om tronfølgen m. v., er yderst gunstig for befæstelse af lensherrernes magt.

Ludvig Holberg, som iøvrigt mener, at lensvæsenet allerede

---

[1]) Karl den store og Otto formaar ikke at hindre feodalitetens udvikling; de danske regenters opgave er den ulige vanskeligere at fordrive den fra de danske lande.

er gjennemført under Valdemarerne, lægger den afgjørende vægt paa Danmarks egenskab af valgrige. Han henviser til forhandlingerne i 1166 mellem Valdemar I og hans mænd om sønnen Knuds hyldning som konge. Buris Henriksens svar paa Valdemars opfordring viser efter Holbergs mening, at fordi kongedømmet ikke er arvelig, kan arvelighedsprincipet heller ikke drives igjennem ved len [1]).

Selv om der bortsees fra, at disse forhandlinger foregaar omtrent et aarhundrede før arvelige len er kjendt i Danmark, kan jeg ikke finde denne betragtningsmaade træffende. Det tyske keiserrige er jo i denne tid et valgrige, sammensat af en mængde feodale arvelen. England er et valgkongedømme. De danske herremænds friheder bliver allerede i begyndelsen af det 14 aarh. knyttet arvelig til deres godser. Ud fra Holbergs egen opfatning, at disse herremænd — ligesom de med arvelighed udstyrede styrismænd — er sande lensmænd, synes argumentet fra Buris samtale med kongen end mindre overbevisende. Det er vel iovrigt rimeligere at antage, at stormændene forsøger at benytte den magt, der ved kongevalg er lagt i deres hænder, til yderligere at øge og befæste sin myndighed i lenene.

En sammenligning mellem de historisk-politiske forhold i Norden og ude i Europa i det aarhundrede, som gaar forud for den for lensvæsenet kritiske periode, synes først at kaste lys over den dybtgaaende forskjel i nord- og sydgermanernes stilling til det middelalderlige lensprincip.

De sydgermanske feodalstater er store erobringsriger, grundlagt i en forholdsvis sen historisk tid, regelmæssig inden omraader med ældre folkeslag, der er i besiddelse af en eiendommelig udformet kultur. Den store assimilationsproces, som her maa ske, og den seier for den ældre kultur, som i større eller mindre grad bliver resultatet af denne proces, maa allerede løsne de statsretlige baand mellem germanerkongen og hans mænd. De indvandrede stammer knytter en stadig fastere forbindelse med en vis afgrænset del af det store

---

[1]) Kirke og len, 267—68, jfr. 204.

rige og den her bosatte ældre befolkning og fjernes dermed i samme grad fra centralmagten. Som Jellinek med fuld føie gjør opmerksom paa har den middelalderlige stat «intet tingligt centrum.» Fyrsternes opholdssted inden riget er noget tilfældigt, ganske uafhængig af den statlige organisation [1]).

Ethvert effektivt rigsstyre bliver her en umulighed; de store landstrækninger falder fra hinanden i mindre sociale og politiske enheder. En levende, bærende rigsbevidsthed, som kan staa imod lensprincipets statsopløsende tendens, kan her ikke opstaa, eller, om vakt af en Karl den store, ikke i længden hævde sig. Udviklingen maa derfor i disse lande gaa igjennem den dualistiske form feodalstaten til stænderstaten og den fuldt moderne monistiske stat.

De nordiske riger frembyder et helt andet billede.

Selv om man ikke vover, med Montelius, at gaa ud fra, at de tre beslegtede stammer har været bosat i Norden i mere end de sidste 4000 aar, maa man med Steenstrup, antage, at nordgermanerne fra tiden omkring Kristi fødsel har havt en historisk udvikling, ubrudt af invasion af fremmede folkeelementer, knyttet til de tre af naturen adskilte landomraader, og hvad særlig Danmark angaar, at folkets enhedsbevidsthed, saalangt den historiske erindring gaar tilbage, har konvergeret mod et fast centrum, enekongedømmet i Leire [2]). Her er jordbund for en tidlig modnet rigstanke, baseret paa det hele folks samfølelse og bundet til et bestemt, givet territorium.

Ude i Europa forefindes regelmæssig inden den samme landsdel flere folkeslag, som staar i forhold til hinanden som erobrede til erobrere; den lokale myndighed maa her udstyres med anderledes magtmidler for at holde det hele sammen end i de enklere, ensartede nordiske samfund. Freden inden herredet eller syslen kræver ingen saadan sterk, selvstændig lokal herre som i de sydlige lande.

Vikingetogene bidrager mægtig til baade at uddybe folke-

---

[1]) Allgemeine Staatslehne, 288—89.
[2]) D. Hist. Tidsskr. 6 R., VI B., 114.

eiendommelighederne og udvikle solidaritetsfølelsen. De udgaar fra og vender tilbage til hjemlandet som det faste centrum i al vikingernes omflakken; de lande, som erobres, bliver for en stor del skat- eller lydlande under det hjemlige rige. De vigtigste danske tog er endog officielle hertog af landets fyrste. Betegnende er beretningen i krøniken om leirekongerne, at kong Ro's to sønner, Helge og Halfdan, ved faderens død «tog hver sin del af riget, idet de delte det i to dele saaledes at den ene var herre over landet, den anden over søen». Denne officielle søkonges særlige opgave synes at være at forsvare og udvide rigets oversjøiske besiddelser [1]).

Medens vikingernes bedrifter i Frankrige og Tyskland virker statsopløsende og derved fremskynder feodalvæsenets udvikling, vækker de i Norden tillive bevidstheden om det hjemlige rige, dets kraft og opgaver, en rigstanke, som siden aldrig kan dø.

Valdemarernes storhedstid og den paafølgende forfaldsperiode vidner begge — hver paa sin maade — om denne tankes seiglivethed og styrke.

At de danske kongers seirrige tog i øst og vest maa virke hertil, trænger ingen nærmere paavisning [2]), Nævnes skal dog, at der i denne periode over landskabslenene vokser frem en kraftig rigslovgivning, støttet bl. a. til banretten. Fra landsthingene aabnes appel til en kongelig rigsdomstol og danehoffet udvikles til en særlig politisk rigsinstitution [3]). I slutten af Valdemar Atterdags regjering tager rigsraadet danehoffets opgave op paa en mere praktisk og virkningsfuld maade. Denne udvikling henimod et fast, engere raad af «rigets bedste mænd», der ved siden af kongedømmet repræsenterer statsenheden viser, hvorlangt Nordens folk allerede er naaet i retning af moderne statsdannelser.

---

[1]) Jørg. Olrik: Krøniker fra Valdemarstiden, 14 jfr. note 3.

[2]) Se herom bl. a. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 249—60.

[3]) Matzen: Retskilder, 230 flg.; Ludvig Holberg: Dansk Rigslovgivning; Lehmann: Der Königsfriede 132 flg.; Anna Hude: Danehoffet og D. R. H. II, 222.

Opfatningen af Danmark som et samlet rige, der fra Arilds tid har dannet en enhed, kommer sterkt til orde i tidens historieskrivning. (Sven Aggesøn og Saxe[1]).

Valdemartiden kaster sin glans langt fremover. Rigsenheden er i denne tid skaaret for skarpt ind i det danske folks bevidsthed, til at lensopløsningen i den følgende forfaldsperiode kan trænge seierrig igjennem.

Vidnesbyrd herom er ikke alene den gribende latinske klagesang om det sorgbetyngede Danmark[2]. I tidens vigtigste statsakter — først og fremst det danske magna charta af 1282 — kommer interessen for det hele riges bedste og landets fred tydelig frem. De rettigheder, som stormændene afnøder kongen, er ikke i første række standsrettigheder, men garantier for den almene retssikkerhed. «Kong Valdemars lov» staar for bevidstheden som al retfærdigheds ophav og grund[3].

Rigsenheden sættes paa den haardeste prøve under de mange kongeløse tidsrum. Riget bestaar uden nogen fast rigsinstitution. Danehoffet kan ikke gjøre tjeneste som saadan, naar ingen konge findes inden landet til at sammenkalde det. *R*igsraadet træder først til efter den mest kritiske tid.

Den omstændighed, at det feodale væsen kommer ind i landet med tyskerne, gjør naturligvis sit til at øge modstanden i det danske samfund. Allerede Sven Aggesøn og Saxe

---

[1]) Se herom Jørg. Olrik, l. c., 29—31. I Norge er kongespeilet fra samme tid et eiendommeligt, officielt udtryk for kongemagtens nye rigsopgave.

[2]) D. R. H. II, 271.

[3]) Et udtryk for denne samfølelse hos det hele folk synes Valdemars merkelige «haandfæstning» af 1360 at være; alle stormænd og «hele Danmarks menighed» forpligter sig til, «at beflitte sig paa og tilhjælpe, at den som røver, brænder eller fanger nogen i riget Danmark, eller som indkalder fremmede herrer eller mænd, der kan skade dette rige, skal miste gods og liv. Den, der forbryder sig imod vor herre konge, hans søn eller Danmarks krone skal dømmes efter landets love og straffes paa rette maade, og dertil ville vi alle og enhver for sig hjælpe af al vor magt.» Se ogsaa paavisningen i D. R. H. II, 469 af den interessante karakterforskjel paa Kristoffer II's afsættelse i 1332 og Erik af Pommerns 100 aar senere.

nærer en sterk uvilje mod det tyske overkeiserdømme og alt, som kan true rigets uafhængighed fra den kant[1]. De hyppige og seige bondeopstande kan vel heller ikke frakjendes et nationalt moment og end mindre den jydske adelsmands raske daad, dengang han vog den kullede greve.

Var ikke stormændenes valg i 1376 af den danske tronprætendent fremfor den mindst ligesaa arveberettigede mecklenburgske delvis dikteret af de samme hensyn? Stormændene lægger i ethvert fald i denne tid, da Margrethes magt endnu er lidet befæstet, en merkelig selvfornegtelse for dagen i det vigtige spørgsmaal om indkjøbt bondejords skattefrihed[2].

De sociale modsætninger tillægges efter min mening undertiden for stor betydning for lensvæsenets udvikling. Selvom disse modsætninger er aldrig saa steile og stemmende med feodalitetens forudsætninger, er dermed ikke givet, at deres statsretlig-politiske konsekvenser foreligger. Feodalismen er dog et statsretligt fænomen, ikke et social-økonomisk. Der kan meget vel inden den politiske verden forefindes kræfter og tendenser, som udelukker saadanne konsekvensers udvikling. Og jeg tror, at dette netop viser sig i Danmark efter Valdemar Seiers død.

Tidens danske bonde har en politisk fortid. Han tog en meget fremtrædende del i Valdemarernes krigerske bedrifter, saameget større som disse fornemmelig var søkampe, hvor den menige mand vel altid veier mere end i landkrige og særlig i kampe til hest. Afstanden i tid er for kort til, at denne fortid trods de store sociale forandringer helt er glemt. Mange af Valdemarernes mænd lever antagelig langt ind i forfaldsperioden.

I D. R. H. II, 197—99 siges træffende, at forskjellen paa selveieren og fæstebonden ikke er saa stor som man kunde tro. Bondens almindelfge stilling bliver i tidens op-

---

[1] Jørg. Olrik, l. c. 31.

[2] D. R. H., II, 361—63; Erslev: Dronning Margrethe, 55—60, 79—82. — Adelen fra middelalderens slutning roses i det hele for sit danske sindelag og troskab mod land og konge (D. R. H., II, 653).

fatning ikke væsentlig forandret, enten han af sin jord betaler skat tilkronen eller landgilde til herremanden.

Dertil kommer, at ledingsudbudet endnu ikke helt har udspillet sin rolle. Man er kanske berettiget til at gaa ud fra, at de knappe kilder lægger særlig vind paa at fremhæve det nye militære system og dets lysende skikkelser; det gamle, hævdvundne ledingsvæsen bliver i aarbøgerne liggende mere i skygge end dets plads i tidens historie giver grund til.

Erslev skildrer Valdemarernes storhedstid som en glanstid mellem to dybe forfaldsperioder og drager i denne forbindelse interessante sammenligninger med Karl den Stores tidsalder. Hvor meget sandt denne skildring end indeholder, synes den ikke at rumme den hele sandhed. Valdemarstiden er ikke et saa isoleret fænomen i dansk historie. I denne tid fæstes og udvikles i de danskes sind bevidstheden om det hele riges berettigelse og værd; denne er Valdemars og Margretes bedste forbundsfælle i kampen med feodalismen. De seirer, fordi deres kongegjerning — trods de mange haarde paalæg og de opstande, disse fremkalder — bæres af en sympathi hos folkets store flertal, en sympathi, som ikke alene holder modstandslyster nede, men positivt yder de to energiske fyrster god støtte [1]).

Noget lignende hænder ikke og kunde ikke hænde i Frankerriget. Dette staar og falder med den ene mægtige personlighed.

De mange tyskere, Valdemar og hans datter betjener sig af, forklarer deres kamp som udslag af en virkelig rigsbevægelse. Den er ikke særlig dansk-national [2]). En dramatisk afslutning paa denne strid er Erik af Pommerns store proces om Sønderjylland. Erslev siger [3]), at Erik som tysk fyrste maa have et skarpt øie for forskjellen paa tysk og dansk lensret; han har derfor stor del i udformningen af det danske standpunkt i denne retstvist. Kan det ikke være vel saa

---

[1]) D. R. H., II, 307—15; Erslev: Dronning Margrethe, 123—24, 132—33.

[2]) D. R. H., II, 357.

[3]) D. Hist. Tidsskr., 7 R., II B., 247 flg.

rimeligt, at hans hjemlands lensretlige forestillinger følger ham til hans nye riger; opfatningen i disse vanskelige materier er vel i de tider ikke saa opgjort og færdig, at han har særlig opfordring til at klargjøre sig denne forskjel. Hans standpunkt i processens første afsnit tyder herpaa. Han hævder, dels at de holstenske hertugers arveret er forbrudt paa grund af feloni, dels at han selv har lensarveret til hertugdømmet. Den første af disse paastande tages tilfølge ved Nyborgsdommen af 1413. I sagens andet afsnit driver Erik igjennem den paastand, at arveligt len er ukjendt i dansk ret, som paa dette punkt skiller sig skarpt ud fra den tyske lensret. «Den danske konge kan i det hele slet ikke uddele arvelen, thi ved sin tronbestigelse aflægger han ed paa ikke at mindske kronens ret og gods og gjør han det alligevel, er hans efterfølgere pligtige til at gjøre godt igjen, hvad han har forbrudt».

Skyldes Eriks andet og endelige standpunkt ikke snarere paavirkning af hans danske omgivelser? I ethvert fald finder det den kraftigste tilslutning hos alle danske; rundt om paa landsthingene aflægger stormænd som almue enstemmig vidnesbyrd om den europæiske lensrets uforenlighed med de danske love, og for de keiserlige kommissarier fremstaar det ene vidne efter det andet og erklærer, at arvelige len er ukjendt i Danmark [1]).

Aarhundredet omkring 1500 er en brydningens og gjæringens tid i Norden. Det er at vente, at der — selv udenfor den egentlige feodale verden — kan paavises cross-currents, hvorved den sikre erkjendelse grumses til. Som saadanne skal nævnes den saakaldte «oprørsartikel» i Fredrik I's haandfæstning (art. 76) hvor stormændene tillægges en politisk myndighed, der synes at stemme bedre med en dualistisk statsopfatning (jfr. art. 10 i kong Hans' og art. 68 i Kristian

---

[1]) D. R. H., II, 414—34; Erslev: Erik af Pommern, 165—86. — Se ogsaa det merkelige udelelighedsbrev af 1494, udstedt paa stændermødet i Kalundborg, hvori rigets integritet hævdes og alle hertug Fredriks krav paa en fyrstelensmands rettigheder over vigtige landsdele skarpt tilbagevises (D. R. H., III, 33).

II's haandfæstning). Erindrer man, at i de samme aar faar herremændene sine standsrettigheder sterkt øgede og befæstede, maa man dog snarere undre sig over, at deres politiske ret ikke bliver større, end den i virkeligheden er.

Det synes som om de feodale idéer, der pludselig bryder ind over det danske samfund, er en overfladebevægelse, en europæisk bølge, som hurtig skyller bort, fordi den i Norden møder en tidlig udviklet rigsbevidsthed, mod hvilken dens magt knækkes. Og i denne gjæringens tid lægges grunden til den monistiske stat i Norden — med erkjendelse af kongedømmets og rigsraadets oprindelige, absolute magt over stænder som individer[1]).

Sveriges ældste forfatningsforhold har de samme grundlinier som de to andre nordiske landes. Kongedømmets basis er snever og dets magt ringe. Lagmanden er lagsagaens repræsentant og folkets talsmand overfor kongen. Han vælges paa livstid af folket; stillingen er endog paa en vis arvelig inden de fornemste adelsmandsætter. Kongen vælges af

---

[1]) Englands udvikling i normannertiden byder visse analogier med Danmarks i det 13de og 14de aarh. De feodale forestillinger slaar dog fastere rod i det engelske samfund. Paa den anden side synes normannerkongerne rigere udstyret med magtmidler. Dels som følge af den erobringens ret, de kan gjøre gjældende overfor de angelsachsiske høvdinge, men kanske væsentlig, fordi finanserne hviler paa et solidere grundlag. Foruden indkomsterne af betydelige mængder konfiskeret jord haves store regulære skatter og et forholdsvis velordnet pengevæsen; danegælden bliver en almindelig skat, der endog tredobles af William. Dennes samlede indtægter er beregnet aarlig til £ 40 000, Henry I's til 66 000. Kongerne er heldige i sine bestræbelser for at faa lensmændenes og det nationale udbuds militære pligter omlagt til pengeydelser. De sættes istand til at udruste en egen, af kongemagtens vilje helt afhængig troppestyrke, stor nok til at slaa vasallernes modstand ned. Karakteristisk i saa henseende er den «garrisoning the castles», hvormed oprørske lensmænd kues. Dette middel kræver baade mange og fuldt paalidelige kongelige krigere. Jfr. Stubbs, I, kap. IX—XII.

lagmændene og menige almue, fortrinsvis inden visse høibyrdige slegter.

Kongemagtens stedfortræder i de engere samfund er oprindelig länsmanden[1]), som indtager den samme lidet betydelige stilling som de norske aarmænd. Kongedømmets indtægter bestaar væsentlig i afkastningen af Uppsala øde og endel legale afgifter. Da det 13de aarhundredes konger flere gange tiltager sig beskatningsret, kommer man i 1319 til en overenskomst om, at nye skatter ikke skal paalægges uden raadets og menige almues samtykke. Forsvarsvæsenet er ordnet som i Norge med ledingspligt for hver fri mand. Landet er inddelt i skeppslag, som hver stiller et fuldt udrustet og bemandet skib. Egentlig adel er ukjendt og de sociale forhold af samme primitive karakter som i andre germanske oldsamfund[2]).

I løbet af det 14de aarh. dukker lensprincipet op i Sverige — ligesom i Norge, først i grænselandskaberne til det danske rige[3]), — senere under direkte paavirkning fra Tyskland med de mecklenburgske fyrster[4]). Nogen egentlig kamp mellem de feodale idéer og nordgermanske forestillinger staar dog ikke i disse lande. Stridens udfald i Danmark er forsaavidt

---

[1]) Det er ikke usandsynligt, at de norske bondelensmænd har sit navn herfra.

[2]) Se Hildebrand: Svenska statsförfattningens historiska utveckling og Sveriges Historia, II, 112—15, 149—52. — Der er, saavidt jeg ved, ikke fremkommet nogen lære om, at de ældste svenske samfundsforhold hviler paa lensretligt grundlag.

[3]) Allerede i 1278 sees Magnus Ladulaas at pantsætte slottet Lødøse til Erik Glipping (S. H., II, 144). Den danske fanelensmand grev Jakob overdrager i 1305 paa egen haand Haakon V Nørrehalland; denne faar i 1308 kong Eriks stadfæstelse paa lenet mod at anerkjende sin krigspligt til den danske konge. Senere overdrager Haakon lenet uden videre til den svenske hertug Erik (D. R. H., II, 168—71).

[4]) Det er betegnende, at de første tegn til arveligt len er knyttet til hertug Albrechts sønner (1356) S. H. II, 234. Se ogsaa Hildebrand, l. c. 75, om de i Sverige i denne tid forekommende fyrstelensmænd af kongeslægten. I 1353 bliver Bengt Algotsson endog fyrstelig lensmand over Finland og «höfvitsman» over Skaane (S. H. II, 228).

afgjørende. Forholdene i det nordlige Sverige og i Norge er vel iøvrigt lidet gunstige for egentligt feodalvæsen [1]).

Den i Danmark udviklede form for lensprincipet optages i unionsperioden derimod helt ud i Sverige og Norge [2]). De svenske stormænd forstaar udmerket at indrette sig overensstemmende med den nye tingenes ordning; de har jord nok. Under de usikre politiske tilstande efter den gamle kongeslegts uddøen tiltager de sig — som høvedsmænd paa befæstede borge rundt om i landet — en magt, der synes at skulle gjøre alt effektivt rigsstyre umuligt. Mangelen paa et nationalt kongedømme gjør sig sterkt gjældende. Udviklingen driver mod en oligarkisk republik uden fast rigscentrum.

Den anerkjendelse som konge, de danske fyrster med visse mellemrum opnaar, bringer dem ingen virkelig kongemagt. De bliver kun socialt høitstillede lensmænd over en del — og det ingenlunde altid den betydeligste del — af landet [3]). I denne forbindelse maa merkes, at det lykkes herremændene endog at faa fastslaaet en bestemt grænse mellem den del af landet, der skal udgjøre fadebursomraadet eller dronningens livgeding, og det øvrige, som stormændene altsaa har lige saa god ret til som kongeslegten til sin part [4]).

Det nordiske lensvæsen faar dog aldrig den betydning for

---

[1]) De katolske kirkefyrsters lensbesiddelse har kanske i den første tid ogsaa her feodalt tilsnit. — Paa den anden side tyder den af Munch (Unionsperioden I, 374) omtalte ordning med 3 à 4 «hirdstjórer», der paa kongens vegne fører tilsyn med ombudsmændene, paa at Haakon V's system i midten af det 14de aarh. endnu ikke er helt forladt.

[2]) Hildebrand, l. c., 128—35; S. H. II, 170—208.

[3]) S. H. II, 250—58, 286, 292—99, 300—303.

[4]) Ved art. 51 i Kristian II's og art. 57 i Frederik I's (danske) haandfæstning søges en lignende regel gjennemført i Danmark; den faar dog her aldrig fuld hjemstavnsret. — Den samme tankegang synes forøvrigt at ligge bagom den deling af Sverige i adelsgods og skattepligtigt bondegods, som fastslaaes ved Nyborgsmødet i 1396, Kristian I's forsikring af 1457 og Kalmar reces. Adelen forpligter sig til ikke at tilkjøbe sig skattejord, mod at kongemagten afholder sig fra at slaa under sig frelsegods, «forat ridderskabet og frelset ikke derved skal fornedres» (Hildebrand, l. c., 167).

Sverige som for de to andre lande. Der foreligger, selv fra den mest kritiske tid, tegn paa, at forbindelsen med den tidligere ordning ikke helt er brudt. Loven for Sødermanland af 1327 om kongevalg holder fast ved, at dette skal ske ved lagmændene og udvalgte udsendinge af almuen paa landstingene. Se ogsaa lovens bestemmelser om kongens pligter: Han skal raade for hus, land, Uppsala øde og alt krongods, ikke «minske» noget for en kommende konge, ei heller drage nogen udenlændisk lov ind over landet [1]). For at blive Sveriges «fuldmægtige frue og husbonde» maa Margrete i 1388 love at stille sig paa «landslagans grund» og saavidt mulig føre alt tilbage til tiden, «innan kong Albreckt kom in».

Den svenske almues betydelige del i hævdelse af rigets sikkerhed baade mod ydre og indre fiender er for kjendt, til at jeg skal dvæle derved [2]). Fordi lensvæsenet faar fæste i landet paa en tid, da danskerne søger at erhverve et overherredømme, er den nationale reisning ogsaa mere eller mindre rettet mod lensmændene og deres magtmisbrug [3]).

Stormændene søger en tid at klare sig med en rigsforstander i spidsen for landets styre — principet: primus inter pares. Til trods for de mænds dygtighed, som indehaver denne stilling, viser det sig, at hverken rigets ydre selvstændighed eller indre fred helt trygges. Lange tiders lidelser lærer omsider de svenske mænd, at rigets sikkerhed og fremtid kræver en over stormændene staaende kongemagt inden landets egne grænser.

Ud herfra kan man forstaa, hvorledes det lykkedes Gustaf

[1]) S. H., II, 182. Bestemmelsen om kongevalg bliver vistnok ikke saa ganske efterlevet i den følgende tid (S. H. II, 205), men gjenfindes fremdeles i Kristoffer af Bayerens landslov af 1442 (l. c., 452).

[2]) S. H. II, 220, 379, 522, 585, 592, III, 22. — Jens Bildenak skriver til Kristian II fra Sverige: Almuen har overhaand her i riget, baade over biskoper, prelater og ridderskab; det er nu aabenbart for enhver.

[3]) Karl Knutsson, der aabner det andet oprør mod kong Erik i 1435 med følgende ord: «Alle som vil holde med riget, maa samle sig om det svenske banner», — ser de verdslige og geistlige stormænd nøie paa fingrene; flere store len lægges i hans regjeringstid over til regnskab (S. H. II, 405, 473).

Wasa ikke alene at hæve en enkelt af de mange konkurrerende adelslegter op i den arvelige kongeværdighed, men ogsaa at lægge grunden til en moderne embedsforvaltning; lensmændene tvinges til at afstaa fra sin selvstændighed og selvraadighed i lensbestyrelsen; de maa bøie sig ind under en skarp og regelmæssig kontrol af en sterk, maalbevidst centralmyndighed [1]).

§ 5. Det nordiske lensvæsen.

Vi har seet, at lensprincipet ved sin første fremtrængen i Norden optræder i den feodale form fra det store Europa, men at det — af aarsager jeg har søgt at antyde — undergaar en omdannelse, saaledes at selve grundlaget for magtforholdet mellem konge, stormænd og almue ikke forrykkes. Den ordning, som dette princip afsætter i Norden, er og forbliver i sit væsen forvaltningsmæssig.

Paa den anden side maa det erkjendes, at det lenssystem som i Danmark og Norge i mere end 300 aar i første række formidler dette magtforhold, er mere i slegt med feodalvæsenet end med Nordens ældre statsretlige tilstande.

Dets principale øiemed er — som ved alt lensvæsen — at skabe en organisation, der overensstemmende med de nye militære krav sætter kongemagten i stand til at opfylde sine værgepligter mod land og rige; som følge af kongedømmets indskrænkede finansielle hjælpekilder kan dette blot ske ved overdragelse af kongelige rettigheder over vigtige landsdele paa en saadan maade, at lensmændene raader disse i eget navn og til egen fordel. Den nye herre er først og fremst distriktets militære befalingsmand, men overtager dertil alle ombudsmandens (sysselmandens) hverv, forsaavidt disse ikke falder bort med den nye tingenes tilstand.

Den lensform, som mest umiddelbart dækker dette behov,

[1]) I S. H. III, 170—72, 247—52, 258—60, paaviser nærmere, hvorledes Gustaf allerede fra første stund af konsekvent gjennemfører den over stænder og individer staaende kongemagts idé — «Gud, oss ock Sveriges krona» er den trylleformel, han altid med held anvender. Se ogsaa Forsell: Sveriges inre historia, I. 29—33.

er det rene tjenestelen, hvor lensmandens ydelsespligt overfor kongen helt og udelukkende er af militær art. Den gaar ud paa, foruden troskab og tjeneste i sin almindelighed, at «tjene kongen og riget med et vist antal gerustheste, inden riget paa lensmandens og uden riget paa kongens omkostning». Lensmanden disponerer til gjengjæld «kvit og frit» lenets indkomster og raader dets forvaltning med stor selvstændighed.

Der fremtræder tidlig en anden form, eiendommelig for det nordiske lensvæsen.

De finansielle midler, hvormed det nordiske kongedømme har at møde de militære behov, er vistnok end tarveligere end frankerkongernes. De nordiske fyrster kan ikke gribe til kirkegods eller store mængder krongods. De kongelige indtægter er væsentlig naturalydelser. Og, hvad kanske end mere tvinger dem ind paa en finansiel udnyttelse af de kongelige forvaltningsomraader, er mangelen paa rede penge.

Myntvæsenet er i det 14 aarh. i det sørgeligste forfald. Dette er saa meget værre som de nordiske riger nu maa optage en konkurrance paa liv og død med tidens fremmeligste handelsmagt, de hanseatiske steder, hvis borgere fristes af disse landes rige fiskerier og høie materielle kultur. Her nytter intet uden penge og atter penge [1]).

Tidsrummets danske regenter lægger ogsaa al vind paa at faa de gamle naturalydelser omdannet til de første ordinære skatter og ledingspligten omlagt til en fast ledingsskat. De fører en ihærdig og delvis vellykket godspolitik for derved at lægge en tryg finansiel basis for den kongelige magt. Kongedømmets vigtigste finansielle kilder er og bliver dog lenene.

Den første form for det nordiske lensvæsen, som møder os i dansk historie, er da ogsaa pantelenet [2]). Der udvikles inden den offentlige ret forskjellige slags pant, delvis svarende til lignende retsdannelser inden den private ret [3]).

---

[1]) Jfr. S. H. II, 365—68.

[2]) I 1253 faar nogle tyske fyrster danske herreder i pant af Kristoffer I; ved pantebrev af 1260 overdrager Abels enke og sønner de holstenske hertuger «al vor ret» til landet mellem Sli og Eider for 8000 mark. (D. R. H. II, 40, 54).

[3]) Matzen: Den danske Panterets Historie (365—76), Retshistorien (141

Den oprindelige form af pantelen minder om privatrettens pantsættelse per modum grøthagjald; besiddelsen og frugtoppebørselen, indtil indløsning sker, er hovedsagen. Pantebrevet indeholder ofte forbud mod indløsning inden en vis tid, endog først ved lensmandens død [1]).

Denne form anvendes imidlertid ogsaa, hvor i virkeligheden intet pantelaan ydes, men kongen paa saadan maade kvitterer for modtagne tjenester eller sikrer sig mægtige mænds forbindtlighed og fremtidige hjælp. Det er en slags datio in solitum. Der sættes en vilkaarlig løsesum, undertiden saa høi, at indløsning praktisk talt er ugjørlig [2]).

Arvingerne indtræder i panthaverens ret, indtil indløsning sker, ja lensbesidderen synes i den første tid endog at kunne «oplade» sit pant til høistbydende; lenets egentlige herre maa saa indløse den nye panthaver. Det privatretlige eiendomssynspunkt er her ført langt ud [3]).

—47). — Der kan ikke her gaaes nærmere ind paa det interessante spørgsmaal om forholdet mellem privatrettens og lensrettens pantsættelser i de nordiske lande. Det er ikke usandsynligt, at det sterke behov og den større offentlighed inden lensvæsenet har givet hele den panteretlige udvikling et hurtigere tempo.

[1]) Dronning Margreta tilbyder løsesummen for kong Albreckt — 50,000 mark — afgjort ved pant i Stockholm, uindløselig i hendes levetid. Aksel Thott har Varberg slot med Nørre-Halland ikke alene paa livstid, men med ret til at udpege en af sine sønner til lensbesidder i de første sex aar efter hans død; sønnen Aage beholder slottet i meget længere tid (D. R. H. II, 528, se ogsaa 532 og 568 — Slesvig pantsættes til dronning Dorothea, uindløselig i hendes livstid, for 100,000 mark).

[2]) Se grev Gerts pantebrev i Fyn og Nørre-Halland (1332), som skal indløses med 100,000 mark sølv; hele denne store sum skal betales paa en gang (D. R. H. II, 266). — Den berygtede pantsættelse af de norske øer i Vesterhavet for medgift er i virkeligheden afstaaelse, jfr. Forsell, l. c I, 14.

[3]) Selv til den svenske konge overdrager de holstenske hertuger i 1332 Skaane og Bleking; Magnus, der straks antager titelen «Skaanes konge» erhverver i 1343 endog Kjøbenhavn af en anden holstensk panthaver, uden at kong Valdemar kan hindre det (D. R. H. II, 291, jfr. 354, 406). Karl Knutsson testamenterer sit pantelen Borgholm sammen med sit eiendes gods til sine arvinger (S. H. II, 514); hos Forsell, l. c. I, 15 omtales frempantsættelser af dele af lenet.

Den ældste form af pantelen ligger den udenlandske feodalitet meget nær. Den spiller i opløsningstiden praktisk talt en vel saa vigtig rolle som de helt feodaliserede len. Der er dog den forskjel, at pantehaveren som oftest og hans arvinger ubetinget, maa taale udløsning.

I løbet af det 14 aarh. bliver pantelenet et virkeligt brugspant, oprindelig med ret for lensmanden til at nyde samtlige indtægter som rente, senere med pligt til at afskrive paa kapitalen, altsaa med en vis regnskabspligt for lenets forvaltning, om kontrollen end ikke er eller kan være særdeles skarp [1]. Ved denne panteform er sikkerhedsstillelsen det væsentlige; krænkes lenspligterne, er pantesummen forbrudt. Lensmandens interesser knyttes herved, retlig og faktisk, til kongedømmet, hvad, især ved slotslenene, i disse urolige tider er af stor betydning.

De andre forleningsformer er len «kvit og frit», len paa afgift og len paa regnskab. I løbet af det 16 aarhundrede spalter de to sistnævnte former sig atter i to slags: len paa fuld afgift og len paa afgift med regnskab for det «uvisse» (særlig norsk) — len paa fuldt regnskab og genantslen (særlig dansk). Den anden og den fjerde af disse underformer nærmer sig meget til hinden og udjevner forskjellen mellem afgifts- og renskabslenet [2].

Den feodale lensmand yder kun i enkelte ekstraordinære tilfælde pengeafgifter. I Norden sætter lensforholdets finansielle side sit præg paa den hele ordning [3]. Enhver nordisk lensmand har vistnok visse militære pligter til troskab og tjeneste. Ved siden deraf spiller de finansielle forpligtelser en stadig mere fremtrædende rolle. I den første tid anvendes

---

[1]) Erslev: Dronning Margrete, 307—17. Se ogsaa D. R. H. II, 681, hvor en biskopelig lensmand fradømmes sit pant, fordi han ikke har respekteret et kongeligt forbud og en anden faar pantesummen nedsat til det halve, fordi han har ladet bøndergodset forfalde.

[2]) Herom nærmere i § 6.

[3]) Dette viser sig iøvrigt ogsaa ved de faa feodale len. I det ældste nu kjendte danske lensbrev (1307) til Erik Menveds broder Kristoffer paa hertugdømmet Sønder-Halland betinges, foruden fuld krigstjeneste, en afgift af 1000 mark (D. H. Tidsskr. 6 R. VI B. 166).

fortrinsvis pantelensformen, senere eftersom dennes ufordelagtighed for kongen som for det menige folk bliver aabenbar, afgifts- og regnskabslen.

Foruden den vigtige forskjel paa de feodale og de nordiske len, som følger af, at disse ikke er arvelige, maa videre merkes den langt mindre selvstændige myndighed, hvormed den nordiske lensmand er udstyret i sammenligning med den europæiske lensherre.

Lensforholdets formelle indstiftelse foregaar heller ikke med den pompøse pragt og høitidelighed som ved den feodale investitur. Dog iagttages ogsaa i norden visse former: Lensmanden indsættes ved to nærboende lens- eller adelsmænd, der paa kongens vegne er tilstede ved lenets høitidelige overdragelse og paaser, at alt inventar, jordebøger etc. er tilstede. Lensmandens rettigheder og pligter overfor kongen fastsættes i lensbrevet, hans egentlige hjemmelsbrev[1]). Ved siden heraf udstyres han i almindelighed med et «følgebrev» til lenets indvaanere; disse paalægges at være lensmanden «hørige og lydige» og svare ham «al skyldig skat og anden tyngsel»; lensmanden skal paa sin side holde bønderne ved landets lov og ikke forurette dem paa nogen vis. Medens de forskjellige tiders lensbreve giver et tro billede af lensmændenes forhold til kongemagten, beholder følgebrevene sin stereotype, generelle form og afgiver saaledes ingen maalestok for de forandringer, som lensmændenes stilling til folket i tidens løb undergaar.

Den nordiske lensmands rettigheder og pligter er iøvrigt saa alsidig behandlet af de tidligere nævnte forfattere, at jeg ikke skal opholde mig derved. Det kunde derimod kanske have sin interesse at søge nærmere at bestemme det nordiske lensmandsbegreb[1]). Her reiser sig adskillige tvil.

Der maa først og fremst kræves en overdragelse — «lensvis» — af den kongelige myndighed i et eller flere herreder til lensmandens raadighed i eget navn. Heri ligger, saavidt

---

[1]) Kristoffer af Bayern, der ifølge svensk tradition er en meget pengebegjærlig herre, tager 40 «nobler» for hvert lensbrev, hvoraf dog de 20 til skriveren (S. H. II, 449).

[1]) Jfr. Aschehoug: Norges og Danmarks Statsforfatning, 52.

jeg kan se, den vigtigste forskjel paa det 14 aarhundredes lensmand og de fogder[1]), der samtidig optræder som kongemagtens stedlige repræsentanter i de dele af landet, der er lagt direkte ind under den kongelige kasse — fadeburet — eller tilhører dronningens lifgeding[2])

Pligten til at stille et vist antal «geruste» heste — oprindelig lensmandens vigtigste gjenydelse — sker i hans eget navn ligesom udrustning og forpleining principielt foregaar paa hans bekostning. Forsaavidt er lensmanden helt ligestillet med adelsmanden, som i spidsen for sine svende drager i felt paa kongens bud, De fogder, som har slotte inde paa kondens vegne, maa ogsaa yde militærtjeneste, men umiddelbart som kongens mand og paa hans bekostning. Fogdens folk staar antagelig direkte under kongens befaling.

Selvom lenet er «ad gratiam» og paa regnskab, involverer lensforholdet en selvstændighed overfor kongemagten, som fogderne — ligesaalidt som tidligere tiders ombuds- og sysselmænd — aldrig opnaar, enten disse forpagtede sit distrikt eller ikke[3]). Forpagtning af kongelige indtægter er i og for sig ikke afgjørende[4]). Jeg tror, at tidsrummets opfatning — ud fra hele sin sociale betragtningsmaade — bygger mere paa denne forskjel, end man nutildags har let for at forestille sig. Paa dette punkt indvirker vistnok ogsaa det store Europas feodalidé adskillig paa den nordiske opfatning.

Forleningsbrevet og den høitidelige lensindsættelse indvarsler denne selvstændighed, der efter privatretlig analogi

---

[1]) Man maa dog ikke hefte sig ved navnet; «foged» kaldes, især i Sverige, ogsaa virkelige lensmænd.

[2]) Færøerne bestyres navnligvis af fogder, hamburgske eller kjøbenhavnske mænd, som er tilstaaet eneret til handel paa øerne (R. R. I, 31, 43, 160, 500, 671); Island forvaltes i almindelighed af lensmænd; i 1587 lægges øen til fadeburet — antagelig bestyret af en foged — (R. R. II, 406) i 1595 er den atter forlenet og fra 1645--1648 under en foged.

[3]) Forskjellen paa lensmændene og deres arvtagere, amtmændene, er i denne henseende ligeledes væsentlig.

[4]) I Sverige synes forskjellen paa den lensartede hövedsmand og fogderne som forvaltningsorganer inden det bestemt afgrænsede fadebursomraade at træde særlig skarpt frem. Jfr. Hildebrand, l. c., 129, cfr. 74.

kan ansees som en slags lensbesiddelse i eget navn[1]). Et eiendommeligt udslag af denne selvstændighed er lensmandens ret til i høitidelig form at opsige sin herre huldskab og troskab og saa negte ham adgang til lensborgen og endog aabent bære vaaben mod sin fordums krigsherre[2]). Fogderne er forpligtede til at modtage kongens «hofsinder og smaasinder» i gjæsteri og yde dem skydsfærd[3]). Saadan pligt paaligger ikke lensmanden uden særskilt forbehold i lensbrevet; exempler herpaa kjendes især fra Danmark[4]).

Bestemmelsen i flere haandfæstninger om, at lensmanden ved kongens død skal holde slottet til rigsraadets haand har vistnok til hensigt at sikre rigets karakter af frit valgrige. Den er dog ogsaa udtryk for lensmandens selvstændighed overfor centralmagten, samtidig som den understreger hans underdanige forhold til rigsenheden[5]).

Kristiern II søger at tilintetgjøre denne lensmandens selvstændighed og derved udviske den vigtigste forskjel fra de kongelige fogder. Hans bestræbelser inden lensvæsenet synes mere rettet herpaa end paa at forøge kongedømmets indtægter af lenene. Adelens klager og Fredrik I's haandfæstninger er da ogsaa paa dette punkt særlig veltalende.

Et andet nødvendigt moment i lensforholdet er, at lensmanden som kongens umiddelbare repræsentant udøver offentlig myndighed i lenet. Da dette kun kan ske i distrikter med selvstændig jurisdiktion, maa en lensmand, for at kunde anerkjendes som saadan, være forlenet med mindst et herred[6]).

---

1) Fogden faar ofte et særskilt «beskikkelsesbrev», men dette er i indhold som form, meget forskjelligt fra lensbrevet.

2) Se et godt exempel hos Hildebrand, l. c., 133, hvor det antages, at lensherrens formelige accept er nødvendig.

3) W. Christensen: Danmarks Statsforfatning i det 15 Aarh., 218.

4) Forleningsbrev til Biørn Kaas paa Helsingsborg slot 14/2 1563 — — «og holde kongen en nats gjæsteri om aaret.» (Kancell. Brevb.)

5) Ved Karl Knutssons valg til rigsforstander (1438) — medens Erik endnu er konge — aftales at alle lensindehavere skal «fornye sin slotslov til rigsforstanderens haand» (S. H. II, 433) — Lignende særskilte paalæg til fogderne er ligesaa overflødige som ukjendte.

6) Kristian den III's lensordning af 1557 paalægger embedsmænd, som har

De personer, som overensstemmende med det i middelalderen raadende forpagtningsvæsen «forlenes» med krongods eller andre kongelige indtægtskilder [1]), er saaledes ikke rette lensmænd; de udøver ikke selvstændig offentlig myndighed i vedkommende egn [2]).

Denne vigtige sondring mellem «lensmænd paa krongods» eller lignende og de egentlige lensmænd synes ikke at være lagt til grund for professor Erslevs udmerkede arbeider om det danske (og norske) lensvæsen; han skjelner mellem hovedlensmænd, der raader over ét eller flere herreder, og andre lensmænd, hvis distrikt er mindre end et herred [3]). Vi vil nedenfor se, at man ogsaa i Norge i det 16 aarh. sondrer mellem hovedlensmænd og andre lensmænd; forskjellen ligger her imidlertid deri, at de førstnævnte har en noget videregaaende myndighed — ogsaa over de mindre len — medens den fælles forudsætning ved alle norske lensmænd synes at være at de udøver selvstændig offentlig myndighed. Dennes indhold og omfang kan naturligvis veksle meget.

---

herreder visse særlige pligter. — Grænsen til de mange forskjelligartede forpagtningsforhold vedkommende jordegods og andre herligheder, der tilhører privatretten, synes vanskelig at kunne trækkes anderledes.

[1]) Saasom finnefærden, indtægter af laksefiske, kannikedømmer osv. Se ogsaa S. H. III, 248 om Gustav Wasa's lenspolitik: «Iøvrigt levede middelalderens forestillinger endnu deri, at len og løn i mange tilfælde var saa godt som det samme. Paa en tid, da der ikke fandtes kontante penge at betale med, gaves i stedet anvisninger paa tiende og andet; det blev fremdeles i lang tig altsammen kaldt forlening».

[2]) Denne sondring synes ogsaa at ligge til grund for beslutningen paa herredagen i Søderkøping (1389), hvorved Margrete til fordel for svenske geistlige stiftelser tillodes at pantsætte krongods og endog Uppsala øde gods, men ingen slotte eller murede fæstninger (S. H. II, 325) — Se ogsaa befaling af 11/2 1564 (Kancell. Brevb) til raadet og de lensmænd, som har herreder i forlening, om at møde i Roskilde, da kongen har noget meget magtpaaliggende at tale med dem om.

[3]) Erslev: Konge og lensmand, 27—28 og fortalen til hans arbeider over danske og norske len fra 1596—1660. I «De norske Communer før 1837» (50—61) omtaler Aschehoug ogsaa to slags mindre len — mindre sammenhængende landsdele saasom et eller et par skibreder og de saakaldte gebietslen, bestaaende af spredt jordegods, som i sin tid har tilhørt en og samme eier, men senere er inddraget under kronen.

Adelsmanden har adskillig jurisdiktionsmyndighed over de paa hans eiendomme bosatte tjenere og bønder. Dette gjælder især adelen i Danmark, der allerede tidlig faar hals-, haands-, sigt- og sagfaldsret og delvis birkeret[1]. Adelen i Norge opnaar ogsaa betydelig myndighed over sine folk[2]. Men da adelsmanden selv er eier af sin gaard og nogen lensvis overdragelse fra kongens side saaledes her ikke foreligger, er han ikke kongelig lensmand[3]. Adelens eiendomme hjemfalder aldrig kronen, i lighed med de egentlige len i visse tilfælde som legal følge af kontraktbrud. Adelsgodset kan som andet gods forbrydes; men det har selvfølgelig intet med lensretten at gjøre. Der er i Norden ikke plads for nogen slags «frelselen»[4]. Dette synes især klart at fremgaa af de nærmere omstændigheder ved den svenske adels oprindelse[5].

Af samme aarsag kan der ei heller blive tale om lensmænd over klostrene, som i den katolske tid har erhvervet en temmelig uafhængig offentlig retslig stilling, før kongemagten efter deres sækularisering inddrager dem under kronen[6]. Klostrene er nu en tid lang selvstændige og af herredsinddelingen uafhængige len, hvis indehavere fuldt ud er at anse som kongelige lensmænd, men bliver i løbet af det 17de aarh. for en stor del understukket det nærmestliggende hovedlen.

---

[1]) Matzen I, 67—68.

[2]) Kristian den III's haandfæstning § 7, Fredrik den 2den's gaardsret af 1561, privilegier af 1582, 1591 og 1646. Se ogsaa breve i R. R. IX, 425, 426 og 441—44 til Hannibal Sehested, hvorved han faar fuld jurisdiktion over flere af sine gaarde.

[3]) Adelsmandens pligt til at yde rostjeneste er her uden betydning; denne pligt staar ligesaalidt som den ham tillagte jurisdiktion i nødvendig forbindelse med erhvervelsen af hans jordegods.

[4]) L. H. Kirke og Len, 235—37.

[5]) Jfr. Hildebrand l. c., 162—70 og den af Forsell (18) omtalte svenske kopibog af 1485: — — «Og hvilke slot, landskaber og len, som altid pleier at være forlenet med rigets raad og adel, hvilket paa den tid var næsten mere end det, som kongen selv havde, og da var intet krigsfolk i riget uden adelen holdt til vaabentjeneste af arvegods og forleninger.»

[6]) Lange: Klosterhistorie, 147—64. Oscar Alb. Johnsen: Bohuslens Eiendomsforhold, 73—80.

De taber karakter af selvstændige lensdistrikter, idet hovedlensmanden udøver al jurisdiktion. De personer, som efter denne tid nu og da bliver «forlenet» med klostergods, tilstaaes kun dettes indtægter, men udøver ingen offentlig myndighed og er derfor ikke lensmænd [1].

En lignende udvikling kan iøvrigt ogsaa paavises for andre «mindre lens» vedkommende. Ifølge R. R. VIII, 407 bliver Preben von Ahnen i 1646 overdraget samtlige nordlandske len til forvaltning mod at yde de tidligere lensmænd over Helgeland, Vesteraalen og Lofoten den dem tilkommende afgift. Disse aftræder sine len uden dog derfor at miste sine indtægter af dem, «da de ikke selv der kunde være tilstede.» I 1647 sker en lignende forandring med Lister len, der underlægges lensmanden paa Agdesiden og med Romsdalen, som for eftertiden skal forvaltes af lensmanden paa Trondhjemsgaard [2].

Det 14de og 15de aarhundredes lensbegreb falder ikke paa alle punkter sammen med de to følgende aarhundreders. I den ældre tid lægges afgjørende vægt paa forholdet til kongemagten, lensmandens selvstændighed og hele militære og

---

[1]) I 1648 «forlenes» skibshøvedsmand Dyre med Dragsmark klosters indtægter; men lensmanden paa Bahus skal have den hele justits, R. R. IX, 230, jfr. R. R. V, 364 og 66. Allerede fra 1574 maa lensmanden gjøre regnskab for al indtægt til lensmanden paa Bahus. — Hvorvidt Giske gods, som almindelig antaget, er et virkeligt len, skal jeg ikke indlade mig paa at afgjøre; spørgsmaalet maa løses efter de samme synspunkter.

[2]) Jfr. breve af $^{11}/_{6}$ 1647 i lensprotokollen nr. 187, 390 og 592 (i rigsarkivets haandskrevne samling af kongebreve) til henholdsvis P. Rosenkrands og Jørg. Kaas, hvorved denne, da han ikke personlig kan være tilstede i Lister len og «der bestille og forrette, hvad fornødent er» skal aftræde dets administration til Rosenkrands, der skal have «fuldkommen direktion» over alle Agder-sidens len; 604 ligelydende brev til S. Brockenhuus over Romsdals len og 612 til Achim von Breda over Vesteraalen og Lofoten jfr. R. R. IX, 44, 246 og 249 (for 1648); paa sidstnævnte sted sees Jørg. Kaas at faa «forleningsbrev» paa Lister, men herpaa kan formentlig ingen afgjørende vegt lægges; han har intet med lenets forvaltning at gjøre. Se derimod Iver Vinds livsbrev paa Lister af $^{25}/_{3}$ 1629 (R. R. VI, 139 og 409). Lensmanden paa Nedenæs skal her blot have tilsyn med lenet.

sociale stilling. Man har ikke øie for den mod lenets indvaanere vendende side. Da kun adelsmænd og andre stormænd kan yde rusttjeneste, er de lavættede mænd, som i denne tid overdrages et distrikts forvaltning, ikke ret lensmand selvom deres myndighed overfor indvaanerne ikke skiller sig meget ud fra dennes.

Med statsomvæltningen i 1536 forsvinder forskjellen paa «fadeburslen» og andre len [1]. Samtidig taber lensmandens militære stilling meget i betydning. Det 16 og 17 aarhundredes regnskabspligtige embedsmænd, der er kongens umiddelbare repræsentanter i ét eller flere herreder, er sande lensmænd. Det bestemmende er nu den lensmanden overdragne myndighed overfor indvaanerne; tidsrummets forestillinger om dennse beskaffenhed og udstrækning er dog alt andet end præcise. I tvilstilfælde vil tjenesteforholdet til kongen saavelsom embedsmandens byrd og stand altid være vigtige momenter.

I Norge synes det militære tjenesteforhold gjennem det hele tidsrum at spille en endnu mindre rolle. Rusttjenesten kan her hverken kræves eller med fordel ydes i samme omfang som i de to andre lande. Pligten til tjeneste er der dog og kan lettelig omlægges til en pengeafgift [2]. Lensmændene paa

[1]) Erslev: Konge og Lensmand, 208.

[2]) Ved Kristiern II's store krigsudbrud i 1519 til angreb paa Sverige paalægges de norske lensmænd at sende penge istedetfor mænd — «regnendes hver karl 10 mark danske til løn til at forsolde mine fremmede krigsfolk med.» — De norske lensmænds, særlig de geistliges, tjenestepligt er ifølge dette paalæg iøvrigt ikke uvæsentligt:

Erkebiskopen skal yde	9 000	mark	=	150	mand	(à 60 mark
Biskopen i Oslo	4 800	—	=	80	—	for en mand i
— Bergen	3 600	—	=	60	—	6 maaneder).
— Stavanger	2 400	—	=	40	—	
— Hamar	2 400	—	=	40	—	
Rigshovmester Nils Gyldenløve	1 800	—	=	30	—	
Lensmand Oluf Galde	1 200	—	=	20	—	
— Eske Galde	600	—	=	10	—	
— Endmund Krog . .	240	—	=	4	—	
— Daniel Grate . . .	180	—	=	3	—	
De fem lagmænd tils.	1 260	—	=	21	—	
	27 480	mark	=	458	mand	

(jfr. Behrmann: Kristiern I's Historie, 120).

landets slotte og borge har selvfølgelig altid vigtige militære pligter [1]).

Lenenes egenskab af indtægskilder er i Norge derimod saa meget mere fremtrædende som de norske adelsmænd paa grund af deres ringe antal og færre privilegier gjør et forholdsvis mindre skaar i kongedømmets finansielle udbytte af de norske landskaber. Forskjellen paa «fadeburslen» og «adelslen» kjendes ikke i Norge, og der tales allerede tidlig med rette om lensmænd paa regnskab [2]).

§ 6. Lensvæsenet i Norge fra 1536—1660.

Som allerede antydet, er det nordiske lensvæsen, engang etableret, ikke et fast, uforanderligt fænomen. Inden dette foregaar en vigtig udvikling. Erslev har paavist dennes linier for Danmarks vedkommende, paavist hvorledes den staaende kamp mellem kongen og lensmanden, under vekslende held, med uafvendelig konsekvens, fører til centralmagtens seir; de selvstændige, selvraadige lensmænd tvinges lidt efter lidt tilbage inden grænser, der nogenlunde svarer til de indskrænkninger, tidens kongelige embedsmænd er og bør være underkastede. Ved enevældens indførelse bliver lensmanden amtmand; de engang saa mægtige mænd, med de høie traditioner og slegtskab til de europæiske storvasaller, glider næsten umerkelig over i absolutismens embedsmandsklasse [3]).

For Norges vedkommende er en lignende undersøgelse hidtil ikke anstillet. Man har forudsat som en selvsagt ting, at det norske lensvæsen gjennemgaar de samme udviklingstrin som det danske [4]).

---

[1]) Aschehoug, l. c., 524.

[2]) Ifølge Dipl. Norv. I, nr. 849 maa lensmanden i Skien i 1459 afstaa lenet som pantegods og modtage det paa regnskab.

[3]) Ved ordre af 19 februar 1662 paalægger kongen skatkammeret for fremtiden i expeditionerne istedetfor len og lensmænd at sætte amt og befalingsmænd eller andre ord, som kan passe sig med den kongelige arveregjerings tilstand, jfr. Aschehoug: De norske Communer, 58.

[4]) D. R. H. III, II, 241, jfr. 344.

Dette er vistnok ogsaa i de store træk korrekt. Allerede i unionsperiodens første tider kan der spores paavirkning af dansk ret og danske institutioner inden den norske offentlige ret og her atter særlig inden lensretten, tidligere og sterkere end paa privatrettens mark. Denne paavirkning bliver end større efter 1536; Norge mister sit rigsraad og styres fra nu af direkte fra den danske hovedstad. Oprettelse af statholderstillingen (1572) forandrer ikke dette forhold. Den beklædes altid af danske adelsmænd og fra 1588 er den norske statholder endog medlem af det danske rigsraad [1].

En nærmere undersøgelse viser dog, at den nævnte opfatning er «sandhed med modifikationer» [2]. Der finder paa flere vigtige punkter særdannelser sted, delvis som følge af de norske lensmænds fjernhed fra styrets sæde; lenenes særlige karakter af finansielle hjælpekilder spiller ogsaa ind.

Kongernes bestræbelser for at indskrænke lensmændenes magt kan forfølges i 2 hovedretninger: 1) De søger, væsentlig af fiskale hensyn, at faa fuld frihed over forleningsmaaden og forleningernes varighed. Paa dette punkt fortsættes forsaavidt kampen fra den forudgaaende tid, om der end nu staar andre magtmidler til kongedømmets raadighed. Udslag heraf er lenenes overgang fra frie, tjeneste — eller afgiftslen til len paa regnskab. Det samme hensyn leder til indskrænkning i antallet af pantelen og tidsbestemte len. Ved til enhver tid at have fuld raadighed over lenene kan disses økonomiske evne først helt udnyttes til kongedømmets fordel.

Ved indskrænkning i antallet af pantelen og tidsbestemte len gjør sig dog ogsaa gjældende hensyn til det almindelige magtforhold mellem konge og lensmænd. Saa længe disse blot kan fjernes ved pantegjældens indløsning eller ved en dom, der konstaterer en misligholdelse fra lensmandens side, som legalt medfører lenets fortabelse, ligger den største magt endnu hos lensmændene.

Dette hensyn til magtforholdet er i slegt med den tanke,

---

[1]) Aschehoug: Statsforf. 389—92.

[2]) Nogen opfordring til saadan undersøgelse forelaa selvfølgelig heller ikke for det udmerkede danske verks forfattere.

der ligger til grund for den anden hovedretning i de 16de og 17de aarhundreders kongelige lenspolitik — hensynet til lenets forsvarlige forvaltning og undersaatternes tarv. Med kongemagtens vekst skjærpes kontrollen med lensmændenes hele færd. Dette gjælder alle lensmænd; dog er det af ikke liden betydning, om ansvaret — som ved lensmænd paa pant eller bestemt tid — maa fastslaaes ved dom.

Enkelte af de kongelige foranstaltninger synes dikterede af begge hensyn, som t. ex.: lenenes centralisation til større og mere afrundede forvaltningsomraader ved at «understikke» mindre len, uden at hovedlensmændenes indtægter i tilsvarende grad øges. Ved enkelte forføininger — f. ex. paabudet om lensmændenes stadige ophold inden lenet — spiller ogsaa interessen for landets forsvar ind.

Under Kristian III er det fiskale hensyn og bestræbelserne for at stille kongen frit overfor forleningsvilkaarene mest fremtrædende; efterat kongemagten har seiret paa disse punkter, gjør forvaltningshensynet sig mere og mere gjældende.

Kristian III erobrer i grevefeiden Danmark og Norge ved holstenske krigere; han staar som følge heraf anderledes fri og uafhængig overfor rigernes stormænd end sine umiddelbare forgjængere. Adelen, hvis magt under Fredrik I synes mere befæstet end nogensinde, er kuet; prelaterne maa give slip paa sin politiske indflydelse og stillingen som kongelige lensmænd. Ved inddragning af bispegodset og andet geistligt gods forøges kongens magt betydelig [1]). Naar hertil erindres, at strømningen ude i Europa afgjort gaar i retning af større centralisation — i Sverige er allerede grun-

---

[1]) Erslev 90—122, 141—46, Taranger: Retstidende for 1896, 376—81. Se brev i kancelliets brevbøger af 27/2 1556 til den danske lensmand Erik Bøller: «Da kongen har indtaget riget med krigsmagt og at det derfor skjønt mange have livsbrev paa deres len, stod ham frit for at give disse len til andre, men at han efterat være kommet til regimentet blev enig med rigsraadet om, at de som have livsbreve paa len, skulde beholde disse deres livstid, men at de lensbreve, som lyder paa deres hustruers og børns levetid, ikke skulde holdes.»

den lagt til et helt systemskifte — vil det forstaaes, hvorledes den væsentligste magt lidt efter lidt maa samles hos konge og rigsraad.

Vi skal se noget nærmere paa udviklingen efter 1536 paa følgende punkter:

1) Forleningsformerne.

De fem arter af forlening er fremdeles kjendt. Det er dog nu blot klostrene og de mindre len, der gives paa tjeneste — ofte i forbindelse med nogen afgift — eller som helt frie len[1]), Disse 2 forleningsmaader anvendes især som løn til statstjenere og hofmænd eller godtgjørelse for ydede tjenester. Rostjenesten bliver efter det første alvorlige forsøg paa at oprette en egen norsk hær (1628—29) for flere lens vedkommende afløst af en pengeydelse til den norske krigskasse[2]). Som en særlig undtagelse kan merkes, at et af hovedlenene, Akershus, i 1647 er Hannibal Sehested forlenet kvit og frit[3]).

Kristian III's haandf. § 39 og de følgende haandfæstningers § 37 stadfæster pantelensmandens besiddelsesret, indtil udløsning sker; pantelenet kan kun fortabes ved forseelser, der ogsaa medfører arvs- og eiendomsforbrydelse; dette maa ved dom stadfæstes. Er lenet overdraget til pant paa vis tid, kan udløsning tidligere ligeledes blot ske i medfør af dom. Kongen kan dog med rigsraadets samtykke vilkaarlig paalægge pantelensmændene yderligere forstrækninger paa pantet[4]). Lenets indkomster tilkommer i almindelighed uden afkortning lensmanden som rente af den forstrakte kapital. I nogle

---

[1]) Se Dipl. Norv. I nr. 1097, hvor lensmænd paa klostre i 1541 forbydes for egen regning at oppebære sagøre og leding; disse skal tilfalde kongen, hvad end deres forleningsbreve formelder. Se ogsaa R. R. II 485 (1582), hvor 4 klosterlensmænd paalægges for fremtiden at betale afgift.

[2]) R. R. IX, 230, 32, 33, 34, 36, 37, 40, 46, 50, 51, 52, 53 og 54. R. R. X 307, 21, 52, 454 og 603.

[3]) Samtidig faar han Tune, Aabygge, Hvaler og Vemb skibreder mod nogen afgift. Se lensprotokol nr. 187, 572 (R. haandskr. samling).

[4]) R. R. I, 86 og Dansk mag. 4 R. I, 210, 215, 224, 316 og 520.

breve forbeholder kongen sig enkelte indtægter[1]). Lensmanden bliver ofte særlig paalagt at gjøre tilbørlig tjeneste af pantet[2]).

Denne forleningsform anvendes i meget mindre udstrækning efter 1536 end før. Med det 16de aarhundredes udgang synes pantsættelse af virkelige len at være ophørt i Norge. Krongods og andre kongelige indtægtskilder, som ikke her opfattes som len, bliver derimod vistnok gjennem hele tidsrummet bortsat paa pant[3]).

De pantsættelser af virkelige len efter 1536, som jeg har fundet, er følgende: Thrond Iversøn faar i 1547 Utstein kloster til pant[4]); samme aar tilstaaes Bent Bilde ret til at indløse Sæmgaard og Tunsberg len, som Erik Ugrup hidtil har havt i pant og selv tage det paa pant[5]); lignende ret faar Erik Valkendorf i 1552 med hensyn til Hardanger len og Halsnø kloster[6]); han beholder disse pantelen til sin død i 1606 (Erslevs fortegnelser, 82); Lister len til fru Lykke (1559) og senere (1570) til hendes datter fru Hardenberg[7]). Ved brev af 7de mars 1560 paalægges lensmanden paa Bergenhus at indløse pantelenet Lysø kloster fra Axel Urne og lægge det under Bergenhus paa regnskab; i 1570 maa Urne overgive Tunsberg len til lensmanden paa Akershus mod at erholde vanlige renter af pantegjælden[8]); Claus Huitfeldt nødes i 1571 til at oplade sit pantelen, Brunla, tage det igjen paa regnskab og godskrive kongen indtægterne over

[1]) Se brev af $^{13}/_{12}$ 1547 til Bent Bilde paa Tunsberg m. m., hvor alt vrag skal komme kongen tilbedste R. R., 100.

[2]) R. R. I, 99, 100 og 169.

[3]) Samtlige haandfæstninger omtale af «len, som man udi pant haver» kan iøvrigt forklares som blot gjældende danske forhold, for hvilke de jo ogsaa direkte er givne. Ifølge Erslevs fortegnelse, 20, sees t. ex. det danske len Sæbygaard med Løveherred i 1658 pantsat jfr. Aschehoug, 512—13 og Erslev. 84—85, 165—66.

[4]) R. R. I, 99.

[5]) R. R. I, 100.

[6]) R. R. I, 156 jfr. 169.

[7]) Fru Margrete, P. Grubbes enke, har i 1561 Dragsmark kloster i pant.

[8]) R. R. I, 671.

5 pct. af pantesummen[1]); i 1573 maa fru Margrete og det følgende aar fru Edle Hardenberg og fru Karen Ivarsdatter taale indløsning af sine pantelen, respektive: Dragsmark kloster, Lister len og St. Olafs kloster[2]); Fredrik Lange har i 1579 Tunsberg len paa pant[3]); Oluf Galle overlades i 1585 Mandals len paa samme maade; det havde hidtil været pantelen i Brockenhuusernes familie[4]).

Et af Kristjern IV under 1ste december 1596 udfærdiget brev bestemmer, at alle undersaatter, som har kronens len eller gods i pant eller noget gods i forlening uden deraf at gjøre regnskab under straf af lenets fortabelse inden paaske skal indsende til rentekammeret sine panteforskrivninger eller gjældsbreve samt jordebog og fortegnelse over forlenet gods[5]).

Hvilke følger dette brev har havt for de endnu forekommende egentlige pantelen, har jeg ikke havt leilighed til nærmere at undersøge; nye pantsættelser er det i ethvert fald fra nu af forbi med.

Tidsrummets vigtigste arter af forlening er afgift- og regnskabslen. Her maa dog merkes, at afgiftslen ved tidsrummets begyndelse og ved dets slutning ingenlunde er det samme. Saavel før som i den nærmeste tid efter 1536 nyder afgiftslensmanden alle indtægter af lenet. Allerede i 1545 sees kongen at forbeholde sig fuldt regnskab for told, vin- og ølsise samt vrag; dette bliver fra Fredrik II's tid et staaende forbehold i de fleste lensbreve paa afgift[6]).

Efter syvaarskrigen optages imidlertid en anden og vig-

---

1) R. R. I, 674 konfr. dog II, 52, 81 og 91, hvoraf sees, at lensmanden paa Bergenshus, Vincents Juel, først i 1574 indløser lenet, som han derpaa beholder i pant til 1578.

2) R. R. II, 74, 80, 90 og 127.

3) R. R. II, 360; ifølge Erslevs fortegnelser, 90 maa Lange i 1598 modtage indløsning og tage lenet igjen paa afgift.

4) R. R. II, 610.

5) R. R. I, 76 jfr. 58 (1539).

6) Ved ansættelse af egne toldere og sisemestre — hvorom nærmere nedenfor — faar dette forbehold mindre betydning.

tigere sondring, mellem den »visse» og den «uvisse» indtægt eller rente. Den visse rente — de faste, med samme omtrentlige beløb aarlig tilbagevendende ydelser: landskyld, leding, visøre, fiskeri, landvare, fredtold m. m. overlades fremdeles lensmanden mod afgift (og tjeneste); den uvisse rente: sagefald, første og tredieaarstage, tiende og foring maa han fra nu af gjøre fuld rede og regnskab for. Han bliver dog i almindelighed ogsaa tillagt en vis brøkdel — fra en tiendedel til en halvdel — af disse indtægter; al anden uvis rente, som told, sise og vrag, maa derimod uafkortet erlægges i rentekammeret.

Det synes, som denne kursændring staar i forbindelse med den første norske statholders virksomhed. I hans første instrux af 10 mai 1572 (R. R. II, 32) paalægges der ham som en af hans vigtigste pligter i sin almindelighed at undersøge og med lagmanden dømme om, hvorvidt undersaatterne har nogen klage at fremsætte mod lensmændene eller deres fogder. Tillægsinstrux af 27 februar 1574 (R. R. II, 90 jfr. 92) tager bestemt og hovedsagelig sigte paa at sikre kongen den uvisse rente af alle len, selvom de haves udi pant. Den panthaver, som ikke gaar med herpaa, skal strax udløses. Alle lensmænd skal gjøre de fire hovedlensmænd i det sydlige Norge regnskab for disse indtægter, med ret til tiendepenge af sagefald og gaardfæstning for sin umage. Men alle de len nordenfjelds — «nordenfor de smaalen, som ligger ved Trondhjem» — skal «udsættes paa afgift paa det dyreste os til bedste». Da «de nordlandske len, som seiler paa Bergen om aaret» skal gjøre regnskab til lensmanden paa Bergenhus, bliver praktisk talt omtrent alle norske lens uvisse rente med ét slag forbeholdt den kongelige kasse[1]).

Dette indgribende kongebud bliver vistnok ikke strax helt gjennemført; den følgende tids lensbreve indeholder jevnlig

[1]) Ifølge de af Aschehoug i Norske Samlinger I meddelte regnskaber for Akershus len for 1557—58 og 1560—61 synes lensmanden for dette lens vedkommende meget tidlig at have opkrævet al uvis rente af de underliggende len, jfr. R. R. II, 28 og 47. Se derimod Bergenshus lensregnskaber for 1566—67 i Norske Magazin II.

undtagelser[1]). Bestemmelsen bør muligens opfattes som et princip, der i almindelighed efterleves.

Det forekommer mig, at man ikke har havt tilstrækkelig øie for den bestemte karakterforskjel, der er mellem den ældre tids, afgiftslen som jeg vil kalde: Len paa fuld afgift[2]) og den nye underform, som jeg benævner: Len paa afgift og regnskab[3]). Dette synes i virkeligheden at ligge nærmere regnskabs- end afgiftslenet; det har mest tilfælles med den i Danmark opkomne underform af regnskabslenet: Len paa genant[4]).

Den aarlige værdi af et lens visse rente kan saa nogenlunde bestemmes, især efterat lenet nogen tid har været paa fuldt regnskab og det er bleven almindeligt at optage jordebog over dets eiendomme og faste indkomster[5]). Det bliver da en praktisk ordning, istedetfor de ældre former: fuld afgift eller fuldt regnskab, at tillægge lensmanden som løn og til bestridelse af udgifterne ved lenets forvaltning differancen mellem den visse rente og den pengeafgift, lensbrevet paalægger ham; iøvrigt har han fuld regnskabspligt; han tilstaaes særlig en brøkdel af sagefald og gaardfæstning, hvor det gjælder at stimulere hans interesse for den kongelige kasse[6]).

[1]) R. R. II, 116, 131, 146, 168, 226, 661. Ved breve af 4de og 13 december 1585 (R. R. II, 639 og 642 paalægges lensmanden paa Trondhjemsgaard for fremtiden at indkræve al uvis rente af Bakke og Reins klostre, Tutterøen og Tromsø len.

[2]) Heri ogsaa medtaget afgiftslen med regnskab for told, sise, vrag.

[3]) Erslevs fortegnelse over norske og danske len 1596—1660 sondrer ikke mellem de forskjellige afgiftslen.

[4]) D. R. H. III, 336.

[5]) Se brev til samtlige lensmænd af 10/12 1585 om snarest mulig at forfatte og indsende en nøiagtig jordebog over lenets visse og uvisse rente (R. R. II, 641). Se ogsaa R. R. III, 193, og Kristian IV's overslag over indtægter og udgifter (1602), hvor der haves nøiagtig fortegnelse over hvert lens «jordebog og aarlige renter» (Schlegels Saml. I, 81). — I «Danmarks len og lensmænd», 168, har Erslev beregnet den uvisse rente af de danske len under Fredrik I, Kristian III og Fredrik II.

[6]) Brev af 18/2 1574 (R. R. II, 89) er det første afgiftsbrev med regnskab for al uvis rente i rigsregistranterne; her tales udtrykkelig om den genant, som lensmanden skal have. Se ogsaa Aksel Gynterbergs brev af 20/8 1574 paa Helgeland (R. R. II, 104).

Ved denne ordning maa lensmanden bestaa alle udgifter — løn til tjenere, krigsfolk og fogder, den daglige fortæring paa slottet eller gaarden m. m. I en ford. af 1633, art. 7, 2, p.[1]) jfr Store Reces III, 9, siges dette udtrykkelig for fogdernes vedkommende. Herved forenkles den vidløftige regnskabsaflæggelse samtidig som underslæb vanskeliggjøres. Effektiv kontrol med, hvorvidt de opførte udgifter er medgaaede og rimelige, synes ofte at maatte blive haabløs. Ansvaret for restancerne af den visse rente kastes over paa lensmanden, jfr. ford. af 23 janr. 1635 § 5[2]), ogsaa gjældende for Norge[3]).

De uvisse indtægter er derimod for tilfældige til, at de i almindelighed kan overlades lensmanden. Hvad sagefaldet angaar, har kongen en særlig interesse i at kontrollere, hvorledes lensmændenes paatalemyndighed og domstolenes strafferet udøves[4]).

Lenenes historie i det 16de og 17de aarh. synes ogsaa at bekræfte denne opfatning. Efter 1536 sættes først alle hovedlen paa fuldt regnskab; genantsformen anvendes ogsaa i Norge[5]). Lensmændenes udgifter paa slottene og til lenets forvaltning

---

[1]) Paus, II, 759.

[2]) Sechers danske forordninger, IV, 623.

[3]) Af disse aarsager vil dette slags afgiftslen i virkeligheden være byrdefuldere for lensmanden end man ved blot at betragte afgiftens størrelse, sammenlignet med genantslensmandens indtægt, kunde tro.

[4]) A. Heise finder i sin kritik af Erslevs bog: Konge og lensmand (D. Hist. Tidsskr. S. R. II, B., 457), at der hersker uklarhed om afgiftslenets karakter under Fredrik II; kanske den her hævdede opfatning kunde bidrage til at formindske denne uklarhed. — Se iøvrigt brev af $^{28}/_{11}$ 1531 fra den danske adelsmand Mogens Gyldenstierne til kongens sekretær: Han har som lensmand paa Akershus fenget stor skade paa kongens og egne vegne og beder ham forhandle hans sag hos kongen; han trøster nu ikke at give afgift, men vil være tilfreds, om kongen vil have regnskab (Dipl. Norv. XII, nr. 481). — Samtlige pengeindtægter af Bergenshus len 1566—67 er 15,441 dl. 34 sk., hvoraf den visse rente beløber sig til 6,890 dl. 1 sk. (næsten 45 %) jfr. Nord. Magazin II, 52.

[5]) Dog synes Claus Bilde at have Bahus og Viken paa pant, ialfald for nogen tid.

fastsættes til et vist maximum, der tillagt hans løn udgjør genanten [1]). Ogsaa enkelte klostre og mindre len lægges i denne tid paa regnskab [2]).

I Fredrik II's sidste regjeringsaar bliver imidlertid len paa afgift og regnskab i Norge den hyppigste forleningsform over hele linien; saavel hovedlenene som adskillige af de mindre len, der hidtil har været paa tjeneste eller fuld afgift, bortsættes paa denne vis [3]). Det er selvfølgelig et mindre sprang fra len paa fuld afgift til Fredrik II's afgiftslen end til len paa fuldt regnskab. Man kan paa den anden side ingenlunde antage, at regnskabslens overgang til len paa afgift og regnskab betegner noget tilbageskridt for kongemagten; Fredriks II's sidste regjeringsaar udmerker sig ved den ubetingede overvægt, kongen paa alle punkter erhverver overfor lensmændene [4]). Man kan efter min mening med mere ret sige, at den nye forleningsform betegner afslutning paa kampen mellem afgifts- og regnskabsformerne og det med seir for kongedømmet og regnskabslenet.

Under formynderstyret og Kristian IV sker ingen væsentlig forandring [5]). Len paa afgift og regnskab er fremdeles den fremherskende forleningsform; ved Bratsbergs len beholdes dog genantsformen til 1647. Ved breve af 13 aug. 1593 bliver kongens indtægter af 17 len ikke ubetydelig forhøiede (R. R. III, 315 flg.) jfr. lignende forandringer (ved 9 len) i 1579 (R. R. III, 459 flg.).

Ifølge tavle VII i Grundtvig: «Fredrik II's statshusholdning» er kongens norske lensindtægter i jevn og sterk

---

[1]) Erslev: Konge og Lensmand, 63, 147—49; Aschehoug, l. c., 98—101. Se t. eks. R. R. I, 195, 199, 200, hvor Bergenshus, Akershus og Stenviksholm i 1556 sættes paa genant.

[2]) R. R. I, 194 (1556), 205 (1556), 281 (1560), 690 (1571).

[3]) R. R. II, 139 (1574), 245 (1577), 646 (1656), 669 (1586).

[4]) Den følgende fremstilling vil godtgjøre dette. Ved kongens død fører den danske adel sterke klager over hans hensynsløse lenspolitik (D. R. H. III, II, 264).

[5]) Jfr. paa den ene side: R. R. III, 29,35, 252, 377, 392, 459, 471, 475, 477, 503 — paa den anden side: 2, 5—8, 34, 46, 558, 573, 583.

stigning. Den aarlige gjennemsnitsindtægt i femaarene 1559 —63 og 1583—87 er henholdsvis 11 398 og 25 126 daler[1]).

I 1561 er af 22 len, hvis vilkaar er kjendt,

1 frit len
7 paa tjeneste
3 — pant
3 — tjeneste og afgift
5 — fuldt regnskab
3 — genant.

I 1588 er af de samme len,

4 frie len
1 paa tjeneste
1 — pant
4 — fuld afgift
1 — tjeneste og afgift
9 — afgift og regnskab
1 — fuldt regnskab
1 — genant.

Altsaa:	i 1561	1588
Fri, tjeneste- eller pantelen	11	6
paa fuld afgift	3	5
— afgift og regnskab . .	»	9
— genant og fuldt regnskab	8	2
	22	22

Man ser, hvorledes len paa afgift og regnskab ved Fredrik II's død er den seirende forleningsform, paa bekostning baade af de ældre former og Kristian III's regnskabslen.

Ifølge Erslevs fortegnelse over danske og norske len 1596 —1660 findes der i 1650 i Danmark 41 afgiftslen og 23 genantslen, i Norge ikke et eneste len paa genant. Derimod er nu forlængst fuld regnskabspligt for «uvist» gjennemført for saagodtsom alle norske len. Dette synes ogsaa at tyde

[1]) Her maa merkes, at i lenstabellerne for tidsrummet 1559—63 er medtaget told, der dog ikke gaar op til store beløb (Grundtvig, l. c., 11). Dertil kommer eftervirkningerne af syvaarskrigen, saa forskjellen paa de to femaar i virkeligheden er større end tallene viser.

paa, at kun praktiske hensyn ligger til grund for valget af den ene eller den anden af disse former [1]. Det er antagelig lettere paa forhaand at beregne den uvisse indtægt og de faste udgifter ved de danske end ved de norske len. Restancernes uerholdelighed er vel vanskeligere at kontrollere jo fjernere og mere fremmed forholdene er for de styrende i Kjøbenhavn [2]. Rescript af 28 april 1662, som ordner amtmændenes lønningsforhold i begge lande, synes ogsaa at stemme hermed; de danske amtmænd tillægges direkte en fast løn (500 rdl.); om de norske siges: Eftersom det med amterne i Norge haves anden beskaffenhed end den i Danmark, skal der beregnes efter indkomsterne efter hosføiede taxt af os underskrevne, og hver befalingsmand at tillægges en vis pension (løn) efter den anordning, vi derom gjørendes vorder».

Lensindtægternes fordeling afhænger til enhver tid af det almindelige magtforhold mellem konge og adel ved siden af den særlige stilling, hvori vedkommende lensmand staar til sin konge. Da adelsvældens magt i Kristian IV' senere regjeringsaar atter tager til, kan der spores en tilsvarende forminskelse i kongens andel af lenene. Denne bevægelse kulminerer ved kongens død; Fredrik III maa i sin haandfæstning (art. 46) udtrykkelig love ikke at forhøie afgiften eller formindske genanten af lenene uden rigsraadets samtykke. Der reises derimod ikke nu, som under forhandlingerne om kong Hans' og hans sønners haandfæstninger, spørgsmaal om at forandre de regnskabslen, som pleier at tilkomme adelen, til len paa afgift; dette synes ogsaa at vise, at forskjellen paa disse to forleningsmaader har tabt sit værd for adelsmanden.

---

[1] Se ogsaa statholderens tillægsinstrux af 1574 (p. 76), hvor kun lensmændene nordenfor Trondhjem fritages for regnskab for uvist.

[2] Denne tanke synes iøvrigt heller ikke at være helt fremmed for Fredrik II's danske lenspolitik. I breve af $^{3}/_{7}$ 1562 og $^{14}/_{2}$ 1563 (Kancell. Brevb.) omtales en ny «skik, hvorefter der skal holdes paa alle regnskabsslotte», til at forhindre den megen unyttige kost og tæring, som kongen har fundet ved at gjennemlæse regnskaberne. Lensmanden skal holde sig og sine folk paa egen kost, men besøg af kongen og hans hofsinder skal ske paa kongens bekostning; vil lensmanden ikke gaa med paa denne ordniug, stilles han afsættelse i udsigt.

2). Regnskabskontrollen.

Regnskabsaaret begynder ifølge lensbrevene «Philippi Jacobi dag» (1ste mai) eller «Scti Michels dag» (29de september). Regnskabernes vidløftighed og indredning afhænger naturligvis først og fremst af, hvilke indtægter lensmanden skal ansvare. Bortseet fra sondringen mellem vis og uvis rente kan indkomsterne deles i 4 forskjellige slags: De jorddrotlige rettigheder, indtægter af krongods, de egentlige skatter og sagefaldet. Medens samtlige lensmænd i almindelighed aflægger regnskab direkte til rentekammeret for de 2 første slags indtægter, opkræver hovedlensmændene — iallefald i den senere del af tidsrummet — de egentlige skatter og sagefaldet for hele distriktet, ligesom de indkræver al geistlig rente. Lensmændene benytter sig af fogderne eller provsterne ved inddrivelsen, hvorfor regnskaberne, henholdende sig til de fra disse indkomne opgaver, afgives fogderi- eller provstevis [1]. Det er tidligere berørt, at lensmanden til lettelse for regnskabskontrollon skal optage og indsende nøiagtig jordebog over lenets visse indtægter.

Til hjælp ved regnskabsaflæggelsen benytter lensmanden en af ham ansat skriver (slotsskriver), der «har svoret kongen» og «skal være hos alle regnskaber og andre handlinger, som er kongen magtpaaliggende, og al embedsmandens udgift og indtægt skal slotsskriveren lade flittigt optegne og registrere» [2]. Han synes saaledes at skulle være mere end blot lensmandens skrivekyndige karl, idet han paa kongens vegne paa stedet skal føre et slags kontrol med regnskaberne. Ved skrivelse til statholderen af 27de februar 1574 [3]) paalægges denne at udnævne 3 svorne stiftsskrivere, som, uafhængig af lensmændene,

---

[1]) Se t. ex. de af Aschehoug i norske Samlinger I, extractvis gjengivne regnskaber for Akershus len for 1557—58 og 1560—66 og de i norske mag. II refererede Bergenhusiske lensregnskaber for 1566 og 1567.

[2]) Se brev af 17/8 1545 til lensmanden paa Akershus (R. R. I, 7475) jfr. brev af 1543 (p. 67), ifølge hvilket der i anledning af en skats inddrivelse opsendes en skriver til henholdsvis Akershus, Bergenhus og Stenviksholm.

[3]) R. R. II, 93—94.

skal indkassere tiende og anden geistlig rente og herfor gjøre ham aarlig regnskab. Da denne ordning imidlertid viser sig upraktisk, bestemmes ved brev af 22de februar 1576 [1]), at hovedlensmændene atter skal gjøre regnskab for geistlig rente, og at stiftsskriverne — en for hver hovedlensmand — heri skal være dem behjælpelige. Stiftsskriveren, der under lensmandens kontrol har tilsyn med alt geistligt gods, (R. R. VIII, 166) sees at have raadgivende stemme ved beskikkelse afkirkeværge [2]). Ifølge R. R. IX, 316, 433 og 472 bliver i tidsrummets slutning kongelig approbation paa stiftsskriveres ansættelse indhentet; hvorvidt dette er nødvendigt fremgaar ei tydelig heraf.

Undladelse af at aflægge regnskab i rette tid medfører erstatningspligt og lenets forbrydelse, jfr. Missive af 18de marts 1618 frd. af 18de september 1628 og 23de januar 1635 § 4 [3]). Jfr. Store Reces II—I—2 [4]).

Oprindelig har lensmændene direkte befatning med oppebørselen af samtlige kongelige indtægter. Eftersom forholdene udvikles, bliver indfordringen af enkelte arter unddraget deres umiddelbare omsorg og henlagt under særegne tjenestemænd. Dette gjælder specielt for toldens og sisens vedkommende. I 1565 ansættes en tolder i Marstrand og andre søndenfjeldske fiskerleier; han skal oppebære told, sise, sagefald, haresild og baadsild og herfor gjøre regnskab [5]). I 1570 sees særskildte sisemestre ansat [6]). 1 1573 er Hans Stigsøn tolder nordenfjelds [7]). Ifølge modbog for tolderen i Marstrand af 26de

---

[1]) R. R. II, 181—183.

[2]) I Ove Juels brev paa Akershus af 25/8 1583 (R. R. II, 519) heder det «Og efterdi det skal være kirkerne mere tilskade end til gavn med de stiftsskrivere der i lenet, skulde de derfor være afskaffet;» lignende bestemmelse bliver antagelig ikke fattet for den øvrige del af landet, jfr. R. R. VI, 462.

[3]) Samtlige i Sechers frd. III og IV, jfr. Paus II, 771—72.

[4]) Se ogsaa den danske lensordning af 1557 og paamindelsesskrivelser til Henrik Gyldenstjerne paa Bahus i R. R. II, 691, 703, 730 III, 19 og 92.

[5]) R. R. I, 485 jfr. II, 142 og 680.

[6]) R. R. I, 666—67.

[7]) R. R. II, 57, V, 72, 192 og 259.

oktober 1575 [1]) og brev af 15de september 1582 [2]) skal han være uafhængig af lensmanden og med en toldskrivers hjælp aflægge regnskab direkte til rentekammeret. I 1585 ansættes ogsaa en tolder i Bergen; lensmanden paa Bergenshus skal yde ham bistand ved toldens inddrivelse [3]). I 1587 ansættes toldskrivere i Langesund, Moss, Drammen og nogle vestlandske ladesteder, især af hensyn til udførelsestolden paa tømmer og sagdele. Lensmændene skal være dem beforderlige og besørge smuglere afstraffede [4]).

Ifølge frd. af 12te januar 1632 [5]) §§ 1, 7, 11 og 18 ansættes toldere og toldskrivere af statholderen i Kjøbenhavn; lensmanden skal autorisere deres protokoller og opbevare en af de tre nøgler til toldkisten. Denne skal 2 gange om aaret af ham aabnes og kontrolles. I tilfælde af vakance eller sygdom besættes bestillingen midlertidig af lensmanden. Ved brev af 25de februar 1632 [6]) paalægges statholderen at opsige de fogder, der er overdraget opkrævning af told, og dertil ansætte andre bekvemme personer; toldadministrationen bliver herved udskilt fra den almindelige lensforvaltning.

Ved brev af 24de januar 1641 tilstaaes lensmændene ret til at ansætte toldere, toldskrivere og visitører, for hvis underslæb de skal staa kronen til ansvar [7]). Denne ordning bliver dog ikke af lang varighed. Ifølge Sehesteds instruks af 1648 § 6 [8]) skal statholderen ansætte toldere; i 1650 oprettes et generaltoldforvalterembede, hvis indehaver tillægges den hele toldadministration. Lensmændenes befatning indskrænkes til at yde ham støtte og bistand [9]).

---

[1]) R. R. II, 168, se sær. §§ 12, 20, 36, 46 og 48.
[2]) R. R. II, 485.
[3]) R. R. II, 620.
[4]) R. R. II, 713—16.
[5]) Paus II, 714, jfr. R. R. VI, 676.
[6]) Sj. tegn, 24 (R. haandskr. saml.) jfr. R. R. VI II, 378.
[7]) R. R. VIII, 17, 226, 275 og 362, jfr. skrivelse af 9/1 1621 (Sj. tegn, 545, sammesteds).
[8]) R. R. IX, 49.
[9]) R. R. X, 22, 23—24, 102 jfr. Aschehoug, 491 og 532, norske samlinger I, 160—220, T. V. Jacobsen: Det danske skattevæsen under Christian den 3die og Fredrik den 2den (1833), 1—20, 83—84, 113—14 og 231—35.

3) Tidsbestemte len; løfte- og ventebreve.

Len paa lensmandens og hustrus levetid forekommer hyppig under Fredrik den 1ste; den danske adel sætter i 1530 endog som betingelse for den bevilgede krigsskat paa 100 000 gylden, at kongen forpligter sig til ikke at fratage lensmændene og deres arvinger deres len, før pengene er tilbagebetalte, medmindre de fører avindskjold mod riget[1]).

Kongemagtens seier i grevefeiden giver sig paa dette punkt et skarpt udtryk i Christian III's haandfæstning § 40. Efter først at stadfæste de aktuelle besidderes livsbreve bestemmer artikelen, at «naar de riddersmænds mænd, som nu har noget kronens len udi værge og har der livsbrev paa, er døde og afgangne, skulde de falde fri til os og kronen igjen, endog deres breve lyder paa deres hustru, børn og arvinger efter deres død»; dog forbeholdes pantelensmandens arvinger deres ret, indtil udløsning sker. Herved lægges med et slag den fremtidige raadighed over alle len helt og ubetinget i kongemagtens haand[2]). Len «til saalænge vi anderledes derom tilsigendes vorder» bliver den staaende formel ved alle arter af forleninger. Hovedlenene gives altid paa ubestemt tid. Kongen har ved disse vigtige len en ubetinget, af lovmaal og dom uafhængig, ret til at forandre forleningsvilkaarene eller afsætte besidderen. Denne ret lider dog ved § 46 i Fredrik III's haandf. en modifikation: Ingen lensmand kan afsættes «uden samtykke af det raads raad, som findes i den landsende, hvor lenet er beliggende». Uagtet Norge i artikelen nævnes ved siden af Danmark, finder jeg det antageligt, at denne bestemmelse, der ei passer i Norge, kun har danske forhold for øie; de adelige landkommissariater er her allerede i virksomhed, jfr. ogsaa samme haandfæstnings § 45, hvor disse

---

[1]) D. R. H. III, 313.

[1]) Se brev af 7/8 1553 (R. R. I, 162) til Chr. Munk paa Hamargaard som paa begjæring om «nogen tidsbrev» paa sine len paa grund af store omkostninger med forskjellige byggearbeider, faar det noget ubestemte svar: «at kongen byder ham efter de modtagne befalinger at foretage byggearbeiderne, og han agter ikke at tage forleningerne fra ham til hans skade, men vil altid være ham en naadig og gundstig herre.»

danske provinsraad gives indstillingsret ved udnævnelse af rigsraader. Bestemmelsen har vistnok ei heller nogensinde været anvendt her i landet.

De forekomster af tidsbestemte len efter 1536, som jeg har paatruffet, er følgende: Stig Bagge, Lister paa 6 aar (1535—42), P. Huitfeldt, livsbrev paa Midsyssel, Nedenes, Brunla og Gimsø kloster (1556); Hans Lauritsøns livsbrev paa Brunla og Numedal paa tjeneste i anledning af, at han har opladt til kongen noget gods i Sjælland[1]); lensmanden paa Akershus Kristiern Munk Søndmøre frit paa 20 aar for sig og hustru, saa længe hun i enkestand forbliver (1561)[2]); Hans L. Jernskjeg Brunla og Numedal paa livstid (1561); admiral Otto Stigesøn livsbrev paa Nordfjord frit, mod at gjøre tjeneste paa Bremerholm (1563)[3]); Knud Grubbe og trolovede livsbrev paa Dragsmark kloster paa tjeneste (1575—1602)[4]); Johan von Allefeldt livsbrev paa St. Olavskloster paa tjeneste i anledning af, at han har forstrakt kongen med 5000 dl. (1579)[5]); lensmanden paa Kjøbenhavnsslot livsbrev paa Id og Marker skibreder (1585)[6]); Peder Iversøn og hustru livsbrev paa Brunla og Numedal paa afgift i anledning af, at han har «foræret» 4000 dl. (1585—1617)[7]); Johan Svabe Giske gods paa livstid (1586); Knud Grubbe livsbrev paa Søndmøre paa tjeneste (1587)[8]); Jørgen Skram og Hans Lindenov Munkeliv kloster og St. Hans gods» saalænge de er landsdommere i Nørre Jylland» (1584—94); Alex. Durham og hustru livsbrev paa Vemb skibrede frit for overladelse

---

[1]) R. R. I, 314.
[2]) R. R. I, 317.
[3]) R. R. I, 367, jfr. 448.
[4]) R. R. II, 147, Erslev, 181.
[5]) R. R. II, 311; brevet viser, hvor uvillig Fredrik den 2den var til at give pantelen; der forbeholdes udtrykkelig, at lenet skal falde tilaage til kronen ved Allefeldts død.
[6]) R. R. II, 606, Erslev 80.
[7]) R. R. II, 638.
[8]) R. R. II, 727.

af gods paa Sjælland (1588—1613)[1]; Marie Kirkes provsti forlenes paa livstid til henholdsvis Hartvig Huitfeldt (1626—37) og Christian U. Gyldenløve (1639—40)[2]; Else Galde og Sivert G. Akeleye livsbrev i fællesskab paa Verne kloster, Ingedal og Skeberg paa afgift i anledning af, at førstnævnte har tilskjødet kongen Nygaard gods i Akershus (1618—51)[3]; Henrik Bjelke og hustrus livsbrev paa Onsø frit, naar faderen, Jens Bjelke, dør eller frivillig afstaar lenet (1659)[4].

Løfte- og ventebreve paa len forekommer iøvrigt nu og da gjennem det hele tidsrum: Chr. Galles løftebrev paa Id, Aabygge og Rygge efter faderens død (1553)[5]; Alex. R. v. Pappenheims ventebrev af 8de novbr. 1604 paa Vemb skibrede (han tiltræder lenet i 1613)[6]; Iver Prips ventebrev paa Reins kloster (1639)[7]; admiral Lindenovs løftebrev paa Utstein kloster (1651)[8] og Johan Marskalks ventebrev paa Marie Kirkes provsti (1659)[9].

Selv om det i haandfæstningen af 1536 opstillede program ikke straks gjennemføres til punkt og prikke, maa det erkjendes, at dets tanke i det væsentlige realiseres; ret for hustru og arvinger, hvorom artikelen kun direkte handler, forekommer yderst sparsomt; det er hovedsagelig klostrene og andre mindre len, der maa holde for, ofte som en godtgjørelse til danske adelsmænd for særlige tjenester og forstrækninger, ydede kongemagten i Danmark.

4) Fremlen.

Den ældre tids frie adgang til fremlen stemmer daarlig med lenenes karakter af offentlige forvaltningsomraader. Man

---

1) Erslev, 91.
2) Erslev 84.
3) Erslev 91, R. R. IX, 234, Lensprotokol nr. 187, 606 (jfr. 1647), R. haandskr. samling.
4) Erslev, 86.
5) R. R. I, 163.
6) Erslevs fortegnelse, 9.
7) —»— 87.
8) —»— 90.
9) —»— 84. Se iøvrigt bilaget.

vil da ogsaa finde, at retsopfatningen paa dette punkt forandres i tidsrummets løb. Ifølge Dipl. Norveg. XIII, nr. 656 sees vistnok lensmanden paa Akershus i 1540 paa egen haand at bortforpagte Hamar gaard med Hedemarken og Østerdalen og, ifølge R. R. I, 448, en lensmand paa livstid over Nordfjord i 1565 at overdrage sin ret til sin brodersøn. Kongens udtrykkelige approbation erhverves dog i begge tilfælde, hvad formentlig ogsaa er nødvendig.

Ved brev til samtlige lensmænd i de mindre len af 1ste aug. 1589 forbydes ethvert slags fremlen, da «det sig tidt skal tildrage, at den, hvilke slige len udi saa maade bliver forpagtet, dette igjen skal oplade og forpagte til en anden, som mere vil give, end det hannem er undt for, saa at lenene i saa maade skal oversættes og omsider lades en udi befaling, som for sin fordel med rette og uret skal udsuge bønderne og almuen over billigt og tilbørligt, dennem til høieste besværing, og naar nogen anden vil dem overfalde, skulde de ingen forsvar have af slig tilpagtet foged, som mere deres fordel end nogen umag eller almuens bedste lader dennem være befalet» [1]). Ved brev af 11te juni 1593 [2]) paalægges statholderen at undersøge, hvilke lensmænd der har bortforpagtet sine len til fogderne eller øvet andet utilladeligt fremlen; de skal miste sine forleninger. Ifølge R. R. III, 596 og 627 sees et par lensmænd at være tilstaaet ret til at bortforpagte den visse indtægt. Dette, der iøvrigt ikke er egentligt fremlen, bliver atter forbudt ved brev til hovedlensmændene af 14de mars 1633 [3]).

5) Hvem kan være lensmand? Maa han have stadigt ophold i lenet?

§§ 4 og 5 i Kristian III's haandf. forpligtes kongen til «at elske og fremdrage Danmarks riges raad og adel og med dem styre og regjere, besørge rigsraadet med kronens len, saa de ikke skal have behov at besøge herredage eller anden be-

[1]) R. R. III, 67, jfr. 70.
[2]) R. R. III, 285.
[3]) R. R. VI, 490—92.

sværing paa egen kost» samt ikke at indtage udlændinge i lenene uden rigsraadets samtykke. Disse bestemmelser, der ogsaa maa ansees gjældende i Norge, stadfæster ikke udtrykkelig og utvetydig den eneret til forleninger, den danske adel opnaaede i begyndelsen af aarhundredet. Ved de følgende haandfæstningers § 46 bliver derimod «rigets raad, edlinge og indfødte gode mænd», hvorunder indgaar saavel norske som danske adelsmænd, tilsagt saadan eneret, hvorfra der blot med rigsraadets samtykke kan dispenseres [1]), jfr. den norske adels privilegier af 1591, 1648 og 1649 henholdsvis §§ 5, 5 og 14 [2]). Denne bestemmelse indskrænker kongens valgret ved lenenes besættelse, men berøver i og for sig ikke hans herredømme over vilkaarene [3]).

Adelige kvinder forekommer i tidsrummets første halvdel fremdeles som selvstændige lensbesiddere. Ved aabent brev af 12te aug. 1596 [4]) bestemmes, at lensmænds enker skal beholde lenet til Philippi Jacobi dag efter deres husbonds død; dog skal de straks fravige de grænselen og andre len, som holdes i en streng slotslov [5]). Denne bestemmelse synes at gaa ud fra, at umiddelbar lensret for fremtiden ikke kan meddeles kvinder, antagelig af militære hensyn. Med et par undtagelser kjendes ialfald efter 1596 intet saadant brev [6]).

I tidsrummets første del existerer der ingen almindelig pligt for lensmanden til at have stadigt ophold inden lenet. Forvaltningshensynet gjør sig imidlertid ogsaa her gjældende. Punkt 3 i den norske herredags forslag til norske haandfæstning for Fredrik I siger vistnok: «Naar nogen over aar og dag opholder sig udenfor Norge, skulde han tabe

---

[1]) I Fredrik den 3dies haandfæstning medtages ogsaa cancelliets funktionærer.

[2]) Aschehoug 395 og 408—9.

[3]) I D. R. H. IV, 56 siges, at adelens fortrinsstilling i lenene er endnu større faktisk end retlig.

[4]) Sechers udgave af danske forordninger; brevet gjælder ogsaa Norge.

[5]) Se ogsaa R. R. XII, 203 om lensmænds fruers naadens aar.

[6]) Brev til Else Galde og Sivert Akeleye af 1618 og Peder Juls enke, Dorethes, brev paa Halsnø kloster og Hardanger len i to aar (1657—59), Erslev, 81.

retten til sine len»; men denne bestemmelse, der iøvrigt ikke optages i haandf., opstilles af Vinscentz Lunge og de andre norske adelsmænd for at hindre dansk adels invasion og har intet hensyn til lenenes forsvarlige forvaltning [1].

Det var en altfor bekvem udvei for den kongelige kasse at aflønne danske hof- og embedsmænd med afkastninger af de norske len til at dette ikke gjennem hele tidsrummet skulde ske [2]. Ved siden heraf har man eksempler paa, at norske lensmænd som løn tillægges indtægterne af fjernt bortliggende len, hvis administration de ikke personlig kan varetage [3].

Efter syvaarskrigen sker der heri lidt efter lidt forandring. Der opkommer flere nye hovedlen ved siden af de 4 ældre — Bahus, Akershus, Bergenshus og Trondhjemsgaard [4]) — hvis indehavere altid maa opholde sig i lenet [5]. Dernæst bliver det fra 1572 af ved mange specielle bud eller forbehold i lensbrevene hyppig indskjærpet lensmændene i de mindre len «at bo i lenet og holde bønderne ved Norges lov, skjel og ret og ingen af dem forurette imod loven eller med nogen usædvanlig paalæg besvære» — eller «med fordeligste begive sig op til sin forlening og ikke drage deraf, uden han derom bekommer synderlig forlov og tilladelse [6].

Ved skrivelse til statholderen af 31 juli 1647 [7] bliver endelig som almindelig regel fastslaaet, at ingen lensmand uden speciel tilladelse maa forlade sit len.

Naar en hovedlensmand forlader sit len, beskikker kongen en eller to adelsmænd, der skal ligge i slotsloven i hans fravær; lensmændene i de mindre len skal derimod selv sørge for, at

---

1) Allen IV, 2den del, 23341.

2) R. R. I, 367, 647, 669; II, 273, 276, 340, 385, 428, 510, 567, 606, 674, 704, 705, 727 og 729; III, 558, 573, 595; IV, 49, 492, 634; VI, 72, 136.

3) Lensmanden paa Akershus faar i 1558 brev paa Søndmøre, frit (R. R. I, 242) og i 1577 paa Helgeland med regnskab for halvdelen af den uvisse rente.

4) Herom nærmere nedenfor i anden forbindelse.

5) Se t. ex. R. R. II, 728.

6) Sj. tegn, 21 (R. A. haandskr. saml.) og skr. af 5/4 1604 (Fyn tegn, 197, sammesteds); jfr. ogsaa ovenfor pag. 68.

7) R. R. VIII, 552.

lenet midlertidig bliver forsvarlig bestyret (R. R. III, 27—28 og 67, VI, 261 og 266).

Ved at gjennemlæse de citerede kongebreve faar man indtryk af, at kravet om fast ophold i lenet i den første tid har sin grund i interessen for lenets forsvar og økonomiske udnyttelse [1]; senere — allerede fra formynderregjeringens tid — væsentlig i hensynet til undersaatternes tarv og lenets forvaltning [2].

6) Lenenes centralisation. Hovedlensmænd og underlensmænd.

Før 1536 bestemmes lenenes størrelse og antal væsentlig af den indbyrdes konkurrance mellem herremændene. Da begge landes høibyrdige mænd deltager heri, maa resultatet blive, at der ved siden af de forholdsvis store forleninger, som slotslensmændene kan gjøre krav paa, opstaar en mængde mindre len, — undertiden samlede paa enkelte stormænds hænder, — uden hensyn til, om de herreder, hvoraf de dannes, naturlig hører sammen eller kan forvaltes under ét. Klostrenes sekularisering øger antallet af de spredte, mindre len betydelig.

Ogsaa paa dette punkt finder vigtige forandringer sted. Allerede Kristian III forøger de kongelige indtægter ved at henlægge flere af de mindre len under et eller andet større regnskabspligtigt forvaltningsomraade — som oftest et af hovedlenene — eller ved at slaa flere mindre len sammen og lægge dem paa regnskab, uden at vedkommende lensmands indtægt af det samlede len i tilsvarende grad forhøies [3]. Saa-

---

[1]) Se t. ex. brev af $^{26}/_{11}$ 1576 (R. R. I, 703).

[2]) Se t. ex. de tre breve af $^{15}/_{8}$ 1589 (R. R. III, 701) og den generelle skrivelse af 31 juli 1647.

[3]) Se t. ex. P. Huitfeldt Lister, Midtsyssel, Nedenæs, Robyggelaget, Skiens syssel, Gimsø kloster og Brunla len paa regnskab (1556 R. R. I, 194); lensmanden paa Akershus: Sæmgaard og Tunsberg len, som «Bernt Bilde hidtil har havt i værge» (1556, R. R. I, 199).

dan «understikning» af len til kongedømmets fordel forekommer dog især under Fredrik II[1]).

Eftersom kongemagten i løbet af aarhundredet har faaet de fleste og vigtigste len paa regnskab (genant) eller paa «afgift og regnskab», formindskes dens økonomiske interesse af lenenes sammenlægning, medens derimod hensynet til undersaatterne træder frem i første række. Man kan spore en bestemt tendens mod lenenes centralisation af forvaltningshensyn. Denne tendens, der gaar haand i haand med kongernes bestræbelser for at tvinge lensmanden til stadig ophold i sit distrikt, giver sig forskjellige udslag. Dels indlemmes et mindre len i et ældre hovedlen, og dels dannes der nye, selvstændige len af et eller flere mindre, som tidligere har været bestyret af en eller anden fjerntboende hovedlensmand. Herved dannes efterhaanden seks nye hovedlen[2]): Tunsberg, Bratsberg, Agdesiden, Stavanger, Nordlandene og Vardøhus.

Af de ældre hovedlen tillægges: 1) Baahus, Dragsmark kloster (1602), 2) Akershus — foruden Hedemarken og Østerdalen — Heggen og Frøland skibreder, Eidsberg og Skeberg sogne (1608)[3]), 3) Bergenshus — foruden Sønd- og Nordhordland, Sogn og Søndfjord — Søndmøre (1597) og Nordfjord (1598), 4) Trondhjem — foruden Jemteland, Herje-

---

[1]) Hamar og Østerdalen i 1561 under Akershus paa regnskab — fra 1567 —86 Hamar selvstændigt len — men fra 1586 altid under Akershus; i 1568 Jemtland og Herjedalen under Trondhjem paa regnskab; Raade Id, Aabygge, Frøland, Edsberg, Rakkestad og Onsø («Smaalenene») sammenslaaes i 1586 paa genant; de fleste af disse len lægges i 1571 under Akershus paa regnskab (R. R. I, 682). Se sammesteds 691, hvor yderligere 4 smaa len understikkes Akershus og Lyse kloster Bergenshus; i 1585 lægges 7 paa forskjellige hænder værende len under Trondhjem (R. R. II, 654 confr. 674). Flere af disse sammenføininger faar dog blot temporær betydning; herom mere nedenfor.

[2]) Disse nydannelser synes at være fuldbyrdede i tiden mellem 1610—20, se R. R. IV, 496, 639 og 696; XI, 470, jfr. Aschehoug: De norske Communer, 57, hvor en noget anden inddeling opstilles.

[3]) R. R. IV, 270, Erslevs fortegnelse, 18.

dalen og Østerdalen — Romsdal (1604—27, 1634—39 og endelig fra 1646)[1].

Følgende 16 mindre len beholder tidsrummet ud sin selvstændighed: 1) Brunla, 2) Numedal og Sandsvær[2], 3) Hardanger, der fra 1553 er forenet med Halsnø kloster, 4) Id og Marker skibreder, 5) Sæmgaard og Eker prestegjæld[3], 6) Tune, Aabygge og Vemb (sammenslaaede i 1640), 7) Verne kloster og Ingedals skibrede, 8) Utstein kloster, i 1601 forenet med Allehelgens gods, 9) Bakke kloster, 10) Lyse kloster, 11) Marie Kirkes provsti, i 1606 forenet med Rakkestad sogn, 12) Apostels gods (Bergens provsti), 13) Munkeliv kloster og St. Hans gods, 14) Onsø, i 1615 forenet med Nume kloster i Oslo, 15) Reins kloster[4]) og 16) Giske gods. Hertil kommer Island, der udgjør et len for sig og staar udenfor sondringen mellem hovedlen og mindre len.

I denne fortegnelse er ikke medtaget de hyppige temporære forandringer og omlægninger, som de mindre len af mere tilfældige, personlige grunde, undergaar. Jeg skal i denne forbindelse ei heller indgaa paa Kristiern IV's forsøg paa yderligere centralisation under pengenøden efter den 2den svenske krig; Fredrik III maa i den anledning i sin haandfæstning (§ 46) give et udtrykkeligt løfte om ikke yderligere at sammenlægge lenene. Dette løfte kan ikke faa stor betydning for Norges vedkommende, da lenenes størrelse og indbyrdes forhold allerede tidligere i det store og hele er fastslaaet[5].

---

[1]) R. R. IV, 45 og 491, VIII, 523.

[2]) I 1627 udskildt fra Brunla og Numedalen len og tillagt Sølvbjergets participanter.

[3]) Indtil 1603 under Akershus; undertiden ogsaa under Bratsberg (R. R. III, 481).

[4]) Fra 1615 til 28 under Trondhjem.

[5]) Se herom paa den ene side R. R. VIII, 446, 523, 553, 610 og paa den anden side R. R. IX, 27, Bakke og Reins kloster, der af Kristiern er forenede paa Daniel Bilts haand, adskilles af regjeringsraadet, da «len ikke bør være forenede paa samme haand», 31, 35 og 36, jfr. Aschehoug 519—23, Erslev 136—39, 171—76 og 183—86.

Det fremgaar af fortegnelsen, at den største og vigtigste del af landet lidt efter lidt samles paa de 10 hovedlensmænds hænder. Herved er et godt grundlag for regulær forvaltning tilveiebragt. Det gjælder nu at skabe et naturligt, fast over- og underordnethedsforhold mellem de større og mindre len.

Indehaverne af den ældre tids 4 slotslen, hvis prædominerende stilling overfor de øvrige lensmænd væsentlig støtter sig paa deres militære betydning, har oprindelig hverken ret eller pligt til at øve regelmæssig kontrol med disses forvaltning. Enhver lensmand har direkte at gjøre kongen og rigsraadet regnskab for sine handlinger. Eftersom kongemagten faar frihed over forleningerne, og forvaltningsmæssige hensyn mere og mere bliver raadende, forandres dette. Det hele land deles mellem hovedlensmænd, som inden det enhver af dem tildelte distrikt tillægges adskillig overordnet myndighed i civil, geistlig og militær henseende. Allerede i tidsrummets begyndelse indkræver hovedlensmanden ekstraordinære skatter og paalæg for det hele distrikt [1]; han har tilsyn med skattens udligning, indkræver og gjør regnskab for al told, indtil egne toldfunktionærer ansættes [2]. Ifølge brev af 9de januar 1621 [3] skal han øve streng kontrol med toldere, sisemestre og byfogder og overfor dem varetage kronens tarv. Ved R. R. I, 69—70 (1543), 120—21, (1550) og 144—45 (1551), jfr. 209—12, (1557) paalægges hovedlensmændene i anledning af angreb af sørøvere eller andet fiendtligt anfald at udrede et orlogsskib hver, medens underlensmændene, enhver i forhold til sin tjenestepligt, skal bemande og proviantere det af hovedlensmanden stillede skib. Herved synes tilveiebragt et militært over- og underordnethedsforhold mellem lensmændene, der dog vistnok ikke faar stor betydning.

---

[1]) Dette har antagelig været skik fra den første tid, kongemagten tiltager sig myndighed til at paalægge skatter, jfr. Aschehoug, 312—15.

[2]) Se t. ex. R. R. I, 68 (1343), 589, 641—42; II, 186; III, 20—22, 601 m. fl. steder.

[3]) Sj. tegn, 545 (R. haandskr. saml.).

Den geistlige jurisdiktion tillægges efter reformationen ligeledes hovedlensmændene[1]. — Ifølge R. R. I, 226—27 (1557) skal hovedlensmanden ene udøve kongens førstekjøb; han skal nøie undersøge, om underlensmændene eller andre har handlet ulovlig med bønderne eller paa egen haand udøvet denne forkjøbsret[2]. Han har tilsyn med skogene, disses hugst og de kongelige sagbrug[3].

Ved den p. 76 nævnte tillægsinstruks for statholderen af 1574 om al uvis rentes oppebørsel ved hovedlensmændene faar disse en meget udstrakt kontrolret over de underliggende len. Især giver sagefaldslisternes revision bekvem leilighed til indgriben i underlensmændenes og fogdernes forvaltning. — Ved brev af 16de decbr. 1590[4]) paalægges hovedlensmanden at have flittigt indseende med, at de under ham sorterende lensmænd, fogder og prester ikke behandle bønderne utilbørlig; befindes saa at ske, skal han anklage dem for statholderen. Ifølge brev af 14 marts 1633 (R. R. VI, 490—92) skal hovedlensmanden have særskilt opsyn med fogderne i de underliggende len, hvis besiddere ikke har ophold inden lenet. Herved synes han at være tillagt kontrol med den daglige forvaltning i disse len[5]), se ogsaa brev af 30 mai 1646 (R. R. VIII, 408) angaaende den Bergenhusiske lensmands myndighed over Giske gods og Hardanger len med Halsnø kloster. Hovedlensmanden forkynder forordninger og breve,

---

[1]) R. R. I, 224 (1557), 617 (1569); II, 28 (1572), 182 (1576), 477 (1582); III, 465 (1597), VIII, 508—10 (1647). Se ogsaa kirkeordinantserne og Store Reces I—IV. Det i Sechers forordning II, 360 indtagne aabne breve af 1582, hvorved stiftslensmændenes geistlige jurisdiktion fordeles mellem lensmændene, gjælder kun Danmark.

[2]) Jfr. ogsaa R. R. II, 28, Jørg. Lykkes reces af 1568 § 16 (Paus II, 352), Christian IV, Kjøbe kap. IX.

[3]) Se t. ex. R. R. II, 28, Chr. IV Landsleie kap. Store Reces III, 40, frd. 1632 (Paus II, 745—52 og 753).

[4]) R. R. III, 149.

[5]) Dette er selvfølgelig noget andet end det tidligere omtalte forhold ved Lister, Romsdal med flere len, hvor disse direkte henlægges under vedkommende hovedlensmand, mod at denne godtgjør den tidligere lensmand nogen afgift.

som skal komme til alles kundskab og udfærdiger stevninger til rettertingene [1].

Udenfor disse tilfælde synes hovedlensmændene ikke at have havt nogen almindelig overordnet myndighed over de mindre len [2]. Disses besiddere staar fremdeles i et umiddelbart tjenesteforhold til kongemagten og er direkte ansvarlig for lenets forvaltning.

7). Kontrollen med lensmændene og organerne herfor.

Det 15de aarhundredes konger har hverken vilje eller evne til at øve regelmæssig kontrol med lenenes forvaltning. Da de særlige norske rigsembeder — med undtagelse af det i denne henseende betydningsløse kanslerembede — saavelsom selve det norske rigsraad i 1536 ophæves, kunde man tro, at enhver effektiv kontrol med lensmændene maa forsvinde. Man vil imidlertid finde, at forholdene ogsaa her gjennemgaar en radikal forandring i tidsrummets løb. Der hævdes med stadig større styrke fra kongemagtens side, at lensmændene udøver den offentlige myndighed paa kongens vegne og er ansvarlige for ethvert misbrug. Man indskrænker sig ikke til at paase, at lensmændene opfylder sine pligter overfor kongemagten, men underkaster ogsaa deres forhold til lenets indvaanere nøie kontrol. Den iver og interesse, som der herunder lægges for dagen fra kongedømmets side, er en af lyspunkterne i Oldenborgernes styre.

Vistnok sker der ingen væsentlig forandring for Norges vedkommende allerede i de første aartier efter 1536. Der foreligger for Kristian III et mere end tilstrækkeligt rydningsarbeide inden det danske lensvæsen, til at han ogsaa skal fremtvinge et afgjørende brud med den selvraadighed og vil-

---

[1]) R. R. IV, 38—39, 348—50, 366 og 431; jfr. ogsaa Kr. IV, Kjøbe, kap. XXIX og Store Reces III § 11.

[2]) Se dog F. Bunkestok brev af 1547 paa Søndmøre «Han skal være lensmanden paa Bergenhus horig og lydig» (R. R. I, 96).

kaarlighed, som i over et aarhundrede har hersket her i landet [1]). Et karakteristisk eksempel paa det forsprang, som den danske lenshistorie i denne henseende har for den norske, frembyder en sammenligning mellem de norske lensartikler af 1556 (R R. I. 197) og det følgende aars danske lensordning. Medens artiklerne af 1556 har til hensigt at sikre de kongelige rettigheder af lenene [2]), er lensordningen paa alle punkter præget af omsorg for, at undersaatterne ikke skal lide overlast fra lensmænds eller fogders side [3]). Denne forskjel paa kongens norske og danske lenspolitik kan ikke antages at være af principiel natur [4]). Den danske lensordning kan snarere opfattes som et program for fremtidens norske lenspolitik — et program, som det lykkes Fredrik II og hans søn at realisere.

Eftersom kongemagten faar fri raadighed over forleningerne, eftersom den regel, at lensmanden maa være en myndig mand med stadig ophold i lenet gjennemføres, og efterat der ved lenenes centralisation og inddeling i hovedlen og mindre len er tilveiebragt et brugbart grundlag for regulære forvaltning, kan der spores en stadig skjærpet kontrol med lensmændenes færd.

Fogderne, hovedlensmændene og de andre underordnede tjenestemænd har hidtil været mere lensmandens private fuld-

---

[1]) Naar undtages kongens omsorg for de bønder, som Peder Hanssøn ulovlig har afkjøbt gods (R. R. I, 198 og 227) og befaling af 18de januar 1557, at ingen mod Norges lov maa besvære bønderne med gaardfæstning hvert tredie aar (Norske samlinger i det danske rigsarkiv 101), har jeg ikke fundet noget nævneværdigt eksempel paa kontrol og ansvar fra Kristian III's tid (Se dog R. R. I, 205). En herredagsreces af 1539, art. 8, finder det endog nødvendigt at forbyde lensmænd og fogder at paalægge almuen hjælp og beskatning. I 1544—51 udgiver lensmanden paa Bergenhus paa egen haand fem retterbøder for sit len. Jfr. Asch.: De norske Kommuner, 77 om kansler Hans Basses betænkning af 1596. — Allerede i 1491 udsteder kong Hans i Oslo en forordning om, at ingen herefter maa ulovlig tvinges eller beskattes og sætter en straf hos af 40 marks bøder og *lenets fortabelse* (D. R. III, 88).

[2]) Artiklerne 1, 2, 3 og 7 tager dog ogsaa sigte paa bøndernes interesse.

[3]) Se især art. 3—6 og 8—13 jfr. Erslev, Konge og lensmand 153—54.

[4]) De norske bønders klager over sine embedsmænd har muligens endnu ikke fundet vei til den danske konge.

mægtige end statsfunktionærer [1]). Lensmanden har i medfør af sin selvstændige stilling dækket dem for ethvert ansvar. Nu bryder den kongelige kontrol igjennem og naar lidt efter lidt ned til alle, som i lenet øver offentlig myndighed; disse kommer i et umiddelbart tjenesteforhold til statsmagten; deres indbyrdes forhold og distrikternes grænser bestemmes ved direkte kongebud, de aflægger embedsed til kongen eller statholderen og tillægges krongods til bopæl [2]).

Et skarpt sammenstød mellem ældre og nyere opfatning sker allerede i 1563: Fru Lykke, som har Lister len i pant, hævder overfor klager over udsugelser og andre forurettelser, at «hun har kjøbt lenet og vil bruge det efter hendes vilje;» ved kongebrev af 21 mai, 1563 fratages den stridbare frue lenet og tilsiges renter af pantesummen, «til saalænge sagen kommer i rette og derom bliver dømt, hvad heller hun bør hovedsummen at have eller og den til os at være forbrudt [3])». I 1567 sendes 2 mænd op til Norge for at undersøge aarsagen til, at indvaanerne af Bergenshus len har negtet lensmanden lydighed; hvis nogen er vederfaret uret af lensmanden eller hans fogder, skal han hjælpes tilrette [4]). Et vigtigt skridt fremad tages ved statholderembedets oprettelse i 1572. Stat-

---

[1]) Lagmanden indtager den hele tid en mere uafhængig stilling til lensmanden. Han ansættes direkte af kongen; der haves dog tilfælde, hvor lensmanden bemyndiges til «at forordinere en lagmand, som duelig og retfærdig er» (R. R. I, 419 (1564), jfr. 604 (1528).

[2]) R. R. I, 599, 694; II, 186; III, 53, 151; IV, 412, 583; V, 279; VI, 368, 378, 413—17, 490—92, 494—501, 505, 702—5; VIII, 130, 324; X, 357, XI, 256, 402, XII, 242, 266, 320, jfr. frd. af 15 mars 1633, art. II, 24 oktbr. 1634 og Store Reces III — 17. Se ogsaa Yngvar Nielsen: Jens Bjelke, 205—245—59, 272—75.

[3]) En udsoning maa dog temmelig hurtig være bragt tilveie; 8de aug. s. a. faar «os elskelige fru Sophie» lenet igjen, men nu, som det synes, paa fuldt regnskab (R. R. I, 375, 377, 383, se dog 648).

[4]) R. R. I, 555. Brev af 27/9 1570 om ansvar i anledning af Dines Pedersøns og andre fogders underslæb angaar vistnok nærmest forholdet til kongen (R. R. I, 667). I 1579 paalægger en lensmand at afsætte en foged, som «kongens» forordnede raader og gode mænd har afsat men af lensmanden atter er indsat i bestillingen (R. R. II, 302).

holderens første og vigtigste pligter er at paase, at der øves lov og ret mod undersaatterne, at hjælpe enhver tilrette overfor lensmændene eller deres fogder og have flittigt indseende med, at disse ikke «udsuger eller beskatter dem eller paalæger dem nogen ny usædvanlig besværing» [1]).

Hermed er skabt en overordnet central kontrolmyndighed inden landet samtidig som lensmændenes karakter af ansvarlige embedsmænd understreges [2]).

Ved frd. 28 mai 1584 § 13 forbydes «fogder og embedsmænd». under straf af «fogderiets og befalingens» forbrydelse at øve ulovlig gjesteri overfor bønderne; lensmanden maa ifølge frd. 29 juli 1632 (jfr. Store Roces III § 1) ikke tage nogen kjendelse, skjænk eller gave af dem; han har ei heller lov til at kjøbe eller tilpante sig jordegods, jfr. brev af 16de decbr. 1590 [3]). Ved Store Reces III § 29 sættes bestemte grænser for bøndernes arbeidspligt paa lensmandens gaard; art. 13 i frd. 1591, jfr. frd. af 1648, ordner lensmændenes ret til friskyds i embedsanliggender jfr. Chr. 4: udfarebolk kap. XV.

Lensmanden har oprindelig fuld raadighed over de i 1593 oprettede sorenskriverbestillinger, jfr. Chr. 4 thingfarebolk kap. IV, hvor enhver embedsmand paalægges at «tilskikke en sorenskriver» i hvert thinglag [4]). I løbet af det 17de aarh. hænder det dog flere gange, at kongen griber ind i lensmandens beskikkelser [5]). Ved at udlægge sorenskriverne krongods

---

[1]) Se instrukser af $^{10}/_{5}$ 1572 (R. R. II, 32), $^{27}/_{2}$ 1574 (II. 93), $^{9}/_{7}$ 1577 (II, 233) og $^{5}/_{7}$ 1588 (III, 6).

[2]) Se statholder Huitfeldts indberetning af 1575 i norsk mag. II, 75—79.

[3]) R. R. III, 145 og Sars III, 332.

[4]) Jfr. frd. af 1591: «Der bevilges, at der sættes en sorenskriver i hvert sogn, som af almuen skal tillægges en billig underholdning for sin umag.» Se ogsaa R. R. VI, 170, 248 og 255. Da lensmanden antagelig ansætter sine egne skriverkarle eller andre skrivekyndige mænd i lenet, bliver det tvilsomt, om den hidtil gjængse antagelse, — at sorenskriverne væsentlig er af dansk herkomst — vil holde stik ved en nærmere undersøgelse. Dette har som bekjendt betydning ved spørgsmaalet om, ad hvilke veie dansk ret er reciperet her i landet.

[5]) R. R. VI, 51: En sorenskriver paa Lister, der er afsat af lensmanden, faar kongens brev paa den samme bestilling; 327 og 546, hvor ved-

til bolig fremhæves ogsaa deres karakter af statens tjenestemænd [1].

Der haves ikke faa eksempler paa, at lensmænd eller fogder, som misbruger sin magt, falder i civilt og kriminelt ansvar. Se t. eks. R. R. II, 624 og 675 (1588) (forfølgning mod Erik Munk), III, 149, 151 og 463 (1595 og 1597); III, 426, 452 og 487 (1596—97), (forfølgning mod Ludv. Munk, Jacob Trolle beskikkes til at gaa i rette paa bondernes vegne). Lensmanden i Bergen Peder Grubbe afsættes ved herredagsdom i 1604 som følge af udpresninger; VI, 171 (1629) tiltale mod en bondelensmand for utilborligt forhold overfor almuen.

Ved hemmelig instruks af 2den juli 1632 [3]) paalægges samtlige lensmænd at have opsyn med fogderne og deres hjælpere, saa bønderne ikke forurettes; underlensmanden skal hvert aar og hovedlensmanden hvert andet eller tredie personlig indfinde sig i hvert fogderi og undersøge, om fogdernes færd har været forsvarlig; de skal i almindelighed fæste mere tiltro til bøndernes end til disses udsagn, «efterdi fogden bedre ved sin sag at besmykke end bonden;» hver februar maaned skal indberetning indsendes til kongen [1]). Ifølge statholder Sehesteds instruks af 1648 § 11 skal han mindst én gang om aaret forhandle med lensmændene [2]).

Ved at sammenligne de forskjellige tiders lensbreve — især hovedlensmændenes — faar man ogsaa indtryk af dette systemskifte. I breve fra tiden efter syvaarskrigen gives lensmændene hyppige paalæg om at afholde sig fra ethvert overgreb overfor bønderne og forhindre, at fogderne gjør sig skyldige i lignende adfærd. Et eiendommeligt middel til kundskab om lensmændenes færd er de mange «supplicationer», klager og personlige besværinger, hvormed nordmændene holder kongens interesse for deres anliggender varm. Disse henvendelser,

kommende lensmand paalægges henholdsvis at an- og afsætte 2 sorenskrivere, jfr. R. R. VII, 375, 623, 716; VIII, 487, X, 212.

[1]) R. R. IV, 373, VI, 42, jfr. frd. af $^{24}/_{10}$ 1634 § 5.

[2]) R. R. VI, 413—17, jfr. 472 og 494.

[3]) Statholderens instrukser og frd. 29 juli 1632. Store Reces II—I—6, jfr. Sars: Udsigt III, 334—39.

som nu er traadt istedetfor tidligere tiders voldelige selvtægt fra almuens side, tager kongerne i almindelighed adskillig hensyn til. Statholderen og lensmændene paalægges gjentagne gange at være bønderne behjælpelige med supplicationens affattelse og ekspedition.

Dog — for at ikke betydningen af kongemagtens kontrol med lensmændene skal overdrives, er der kanske grund til sluttelig at fremhæve to omstændigheder. De mange kongebud og formaningsskrivelser, som her er samlet, strækker sig over et langt tidsrum og gjælder ofte kun den landsdel eller det len, til hvis herre befalingen er rettet.

Virkningen af disse bud kan ikke uden videre maales med deres antal eller den iver, hvoraf centralstyret besjæles. Ikke faa af dem er vistnok døde ord; de hyppige gjentagelser tyder allerede derpaa. Forskjellen paa kongemagtens vigtigste lokale repræsentanter før og efter 1660 er, trods alt, stor — retlig og kanske end mere faktisk. Herpaa skal jeg dog ikke nærmere indlade mig, da det har været mig mere om at gjøre at faa fastslaaet det nye principielle grundlag for forholdet mellem konge, lensmand og undersaatter end de enkelte kongebuds effektivitet.

Erslev siger[1], at kun en forklaring til denne forandring i lensmandens stilling og karakter i det 16 aarh. er mulig; mere eller mindre umiddelbart hidrører den fra statsomvæltningen i 1536.

Det kan dog kanske være, at den dybeste aarsag er at søge i alt lensvæsens livsnerve: Lensmændenes militære opgave og den maade, hvorpaa de paa de forskjellige tidspunkter løser denne[2].

Allerede under grevefeiden viser det sig — og end tydeligere under syvaarskrigen — at rigets sikkerhed ikke længere kan bygges paa stormændenes militære egenskaber; overfor

[1]) Konge og Lensmand, 289.

[2]) Se ogsaa A. Heise i D. Hist. Tidsskr., S. S. II B. 460.

leietroppernes skarer, bevæbnede med skydevaaben, kan riget ikke længere forsvares efter den ældre metode — spredt og stykkevis af de enkelte herremænd med sine svende fra befæstede smaaborge [1]). Landets forsvar bliver nu — baade af militære og finansielle grunde — en opgave for centralmagten, som denne helt paa eget ansvar og med egne midler maa give sig i kast med.

Men med lensmændenes militære betydning forsvinder ogsaa det do-ut-des-princip, hvorpaa lensvæsenet hviler.

Efter 1536 bliver vistnok de kongelige finansers tilstand adskillig forbedret. Forsaavidt kunde kongerne paa lempeligere vilkaar end sine nærmeste forgjængere sikre sig stormændenes militære hjælp. Med de hyppige krige er det snart forbi med den herlighed. Rigets herrer og gode mænd faar alligevel, trods ihærdige forsøg, ikke sin fordums magt og selvstændighed i lenene tilbage [2]). I sidste instans bestemmes deres stilling i disse — i gode som onde dage — af deres evne til at løse den opgave, tidens militære behov stiller dem.

---

1) D. R. H. III, I, 370—73, 387.
2) Fredericia: Adelsvældens sidste Dage, 16, 23, 31; Aschehoug: l. c., 520—23.